

ընկեր չէնի՞նք էն անխոզի գիողի ճիռն էկաւ : Կէօ՛ ըստկնա կիշեր ցէրէկ էն գիողու ախը սիրան էր . «Չէնի՞նք գիւայ գիկ էսա տեղէն քիւշի տանի ըսպանի» : Ախշիյ թօղ մնայ ուր վախի մէջ , մենք գիւանք գիողուն , խենք էօն ինչ արաց :

Գիող եօթ տարի պտտաւ պտտաւ , ախշկան խոեւ կան էկաւ , մէ՛յ տեղի մ՛ ս աւր ի մ՛ չառեց : է՛լմ առացաւ դերս Հնդստան կնաց Հնդու քիաղաք , կնաց մէյ կ ա յ Տ վ է մ՛ նստաւ : Քիանի մ՛ օր նսաւ , մէկ օր կաճվաջուն խաոցուց ասաց .

— «Ախպէր , ես չա՛տ եմ իկե կնացե ըստա , ապա էսա թ ա ժ ա չէնք նո՛ր տէսայ , էսա պե՞ռթ ի ի՞նչ ի» : Վարպեան ասաց .

— «Կարի՛ճ , քիտ ասա՛ծն ի էտա նոր շի-նիցին . բա գ ը ր կ ի ա յ Տ տեր մէկ ախշիկ ըմ պիւրին խեռ ուրենց , թակաւուրու լաճն առեց , մըկա ըսնա բաղան իտուր քիաշել ուր սարի պիւլիոր» : Գիողն ուր մտքի մէջ ուրախացաւ ասաց . «Կնդա՛յ իմ մարթ , էլ ծեռնէս չի փոթնե» : էտա տեղէն էլաւ կնաց բա գ ՛ ն ի չորս կողմ աչկէ ընցուց . էկաւ մօ՛ տարպին ասաց .

— «Չի՛ խամար կանա՛ս խաղար խատ էրկթէ ցից շինե» : Բ ա գ ա ո արին խաղարն՝ խինգ խաղար կ ու ո ու շ ի . տարպին շինեց պոճաւ , իրիկուն որ էլաւ , մութ խե՛տ ինեւուն՝ գիողն առեց էրկթէ ցցեր տարաւ բա գ ՛ ն ի տակ . ցցի ծէր կուտէր պատին՝ ափով կ՛գանէր վեր ցցի գիւլխուն , կակուղ խողի մէջ էրթալու պէս կ՛էրթէր մէջ պատին : Հա՛ իզար հա՛ էլաւ , ցցերն իզար չ՛ում բա գ ՛ ն ի գիւլթօխ էճաւ տակ . առճի տան կասն պախապայտեր ըսպանեց , ընցաւ էն մէկէլ բա գ ՛ ն ի ն էլ ցից իզարկ , կսան բա յ Տ չի ք ըսպանեց . կառճ խօսքով՝ եօթ բա գ ա ն էնպէս ցից իզարկ ընցաւ , եօթ տան պախապայտեր ըսպանեց , կնաց մտաւ ս ա ր է ն ի ն չկանդար ծառայ որ կէր զըմէյն էլ ըսպանեց , կնաց թակաւուրու լաճու պտոկաճ էօ գ ՛ ի տան առաճ , տուն իպաց մտաւ ներս : Ախշիյ կէօ՛ նստիր էր մէջ տեղաց , խեռ որ գիողերաց ճիռն տէսաւ՝ թոաւ կոյնաւ . ասաց .

— «Աս՛ճո՛ւ սիրուն էլնի , էսա խեղճ կտրճին պան մ՛ա՛նե , մի՛ ըսպանե , քե ի՛նչ պան որ կայ խե՛ գի՛կ ի» :

— «Դէ՛ էլի արե իտէս» ասաց գիւղամ գիող . ախշիկ ուր իրիյն իթօղ մէջ ուր տե-

ղաց քընուկ՝ էլաւ ինկիաւ գիողու խեւ կնացին . կնացին բա գ ՛ ն ի տակ , գիողն առաց ախշկան .

— «Արե՛ էլի՛ բա գ ՛ ն ի ց վեր , ես էլ քիտ խուէն» :

— «Ասուաճ քիտ խիմ՛ը քիա՛կի՛ , ես կանա՛մ էն տեղէն էլնե , ասաց ախշիկ , առաճ տի՛ւ էլի , գիկ էլ քիաշի խե՛ քե» : Գիողն էլաւ բա գ ՛ ն ի գիւլթօխ , ախշիյն էլ խեռ . գիող էնդեհէն էրկու ցից էճէր էր՝ ախշիյն ասաց . «Կայնի՛ ես էլ էճնեմ» . ասելո՛ւն խեռ ո՛ւլէի մ՛ քըրքի տիէն կէճակէ թուր քիաշեց , մէյ խատ ամենայն զօրութեամբ իզար գիողու վիզ կարեց , գիւլթօխ կնաց մէ՛յ դերս , ջ ա ն դ ա յ մէ՛յ դերս , ուր տեղէն կանչեց քիաղքի պախապայտեր վաղիցին էկան տէսան , թակաւուրուն խաղար տարան . թակաւուր մարթ էօրէօխկեց , ախշիյն առին տայ բա գ ՛ ն ի ց տարան ուր տեղ , ուր իրկան մօտ : Ախշիկ ուր քեւրք ինան թուրն առցկեց իթալ , ասաց՝ «է՛լ վախ չունեմ ոչ մէյ մարդուց» : Ախշիյ նո՛ր ինկիաւ աշխար՛ , նոր կեանք արաց , խանգիստ օր տէսաւ : Գիւր մ՛ գիւրեց էօրէօխկեց ուր խօր . գիւլխուց ընցածներ զըմէն պատմեց . խէրն էլ գիւր մ՛ գիւրեց ճամխեց ուր ախշկան եւ ուր խնամի թակաւուրուն , ուրենց խնամութէն շորհաւորեց , խանգիստ կեանք արին :

Աստճուց իրէյճ խնճիոր էճաւ , մէյն առօղաց , մէյ լսօղաց մէյն էլ ախանջ արօղաց :

Պարիս :

Գրի առաւ ԶիթՈՒՆԻ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՊԻ ՔԷԾՄԻԻՐԺԵԼՆ
ԿԵՆՆՔՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻՒՆԸ

(Շարունակութիւն :)

4. ԵՐԵՄԻԱՅԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿՆԵՐԸ

Երեմիա Չէլէպի գրական բեղուն գործունէութիւն մ՛ունեցաւ : Դժուար է այժմ կազմել ամբողջական ցանկ մը այն ամէն ընդարձակ եւ մանր գրուածներու , որոնք արգիւնքն եղան այդ գրասէր եւ ժիր հեղինակին : Անոնք սակաւ թուով տարածում գտած են . ըստ մեծի մասին գրուած եւ պահուած

են հեղինակին սեպհական մատենադարանին մէջ եւ անոր մտերիմներու, ինչպէս Ապրոյեան պերզաստանի քով: Պատմական գրուածներու մէջ ցուցակը տեսած եմ հեղինակին շարադրած «Հարցմունք եւ պատասխանիք» աշխատութեան մէջ (Ձեռ. էջմ. Թ. 72), ուր խառնութեան մէջ (Ձեռ. էջմ. Թ. 72), ուր կը ներկայացնէ ինք զինքը հայ պատմադիրներու թուին մէջ. դժբախտաբար օրինակու թիւնս մնացած է Երեւան, որով պիտի չկարենամ դայն ծանօթացնել ընթերցողներու:

Ապրոյեանց Մատենադարանը կ'երեւայ թէ ունեցած է իւր մէջ Երեմիայի գրուածներէն մեծ թիւ մը. Զրպետ իւր Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie գրուածքին մէջ թուելով Երեմիայի աշխատութիւնները կը գրէ. Ces ouvrages se trouvent en original dans la bibliothèque de MM. Abro, Arméniens, à Smyrne. Թէ Երեմիայի ձեռագիրները վաղ ժամանակներէ ի վեր կը գտնուէին Ապրոյեանց քով, կ'ակնարկէ ինքնին Երեմիա, յիշելով իւր գրուածքն յԱպրո Չէլչալի. «Թէ կամ լիցի քեզ անուէլ զճաշակ պատճառի, զիս ի մերում Դարարանի, զորոյ միայն օրինակն զոր ասացի կայ առ Պր. Չէլչալին»:

Թէ ինչ ճակատագիր ունեցաւ Ապրոյեանց մատենադարանը Զմիւտնիոյ մեծ աղէտէն ետքը, չեմ կրնար ըսել: Հ. Գ. Գալէմբեան լեան տեսած էր իւր 25 տարի յառաջ Երեմիայի երկու գրութիւնները՝ Վիպասա-նութիւնն յԱպրոյ Չէլչալի եւ Աւետարանի Յիշատակարանը: Այդ գրութիւններէն առաջինոյն պատահած եմ ես 1930ին ի Լայպցիկ հոյն պատահած եմ եւս 1930ին ի Լայպցիկ էր զայն ի Պարիս. իսկ այս վերջին քաղաքին մէջ Պր. Յովհ. Զաւրեանի քով տեսած եմ Երեմիայի ուրիշ մէկ գրութիւնը՝ Կոնդակն Կրեակէի Եկեղեցւոյն, որ նոյնպէս Ապրոյեանց նուիրուած՝ կը կազմէր առաջնոյն անբաժին ընկերը: Կը հետեցնեմ ասկէ, թէ Ապրոյեանց Մատենադարանն ի Պարիս ի վաճառ հանուած է:

Ուրիշ խումբ մը Քէօմիւրճեան ձեռագիրներու հասած է Վենետիկ, Միխիթարեան Մատենադարանը. Հ. Մ. Զամչեան¹ թուելով Երեմիայի 6 գրութիւնները, կը ծանուցանէր «գրուածք Երեմիայի ըստ մեծի մասին անկան ի ձեռս մտերիմ ծանօթի նորա»:

ձէվահիրճի տիրացու Մաղաքիայի»²: Իսկ Թէոփիլեան կ'աւելցնէ. «Եւ դայս ամենայն ունիմք առ մեզ (ի Ս. Ղազար) գրուածք մեծ ձեռին նորա: Ուրեք ուրեք տեսանի եւ ձեռագիր Մաղաքիայ դպրի մտերիմ բարեկամի նորա, առ որում մնացին այս գրուածք սորա յետ մահու նորին Երեմիայ: Եւ ապա միջնորդութեամբ թոռին նորա, Հ. Յարութիւն վարդապետին՝ միոյ ի միաբանից ուխտիս մերոյ, եւ հօրեղբորն իմոյ ըստ մարմնոյ, հասին այս ամենայն գրուածք ի Վանս մեր»:

«Բացի Ս. Ղազար գտնուած աշխատութիւններէն, մեծ մաս մըն ալ, իր իսկ ձեռքովը գրուած, կը պահուին այժմ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան Մատենադարանը»³: Այս գրուածքներու համառոտ ցուցակը տուած էր արդէն Մեսրոպ եպ. Նշանեան Թորոգոմեանի աշխատութեան մէջ⁴. Իսկ ընդարձակը բարեհաճեցաւ զնել արամադրութեանս տակ ինքն արբար (3 Դեկտեմբեր 1932), ուր գտայ մանրամասն ցուցակագրուած Երեմիայի մանր եւ մեծ աշխատասիրութիւնները, տեղ տեղ նաեւ ընդարձակ յառաջբերութիւններով: Թէեւ յօդուածս շարուած էր արդէն եւ յանձնուած մամուլին, բայց ամբողջական ընծայելու համար ցուցակս, հարկ համարեցայ նոր խմբագրութեան ենթարկել ամբողջը, օգտուելով ստատօրէն Մեսրոպ Սրբազանի անչափ բարութեանէն: Իմ սրտագին շնորհակալութիւնս Սրբազանին այս աղնուբար շնորհին համար. վստահեմ թէ ինձ հետ նաեւ հայ բանասիրութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ Սրբազանին բարեացակամութեան:

Ուսումնասիրութեանս մէջ ուր խօսք կ'ըլլայ Երուսաղէմեան ձեռագիրներու վրայ, տեղեկութիւնները կը պարտիմ Մեսրոպ Սրբազանի ներկայացուցած ցուցակին:

Ինչ ինչ աշխատութիւններ, հաւանօրէն ընդօրինակութեամբ, հասած են նաեւ էջմիւրի. զորոնք ցուցակագրած եմ:

Ես պիտի ջանամ ի մի հաւաքել հոս այն ամէն գրուածքները, որոնք որ եւ իցէ կերպով ծանօթութեանս հասած են, թողով ժամանակին լրացնել պակասները, յատկապէս ճշդել խորագիրները:

- 1. Պատմութիւն համառոտ հո.

² Թորոգոմեան, 732—733:
³ Անդ, էջ 733:
⁴ Անդ, էջ 734—73:

1 Զամչեան, Գ. 723:

այսուհետեւ թէ սորա զի՞նչ են ասելոյ : Եւ այս թէ ո՞րն է որոյ որդի, եւ ի քանի՞ թուում ծնեալ եւ ի քանի՞ թուականի եւ ի քանի՞ տարւոյ ի գահ նստեալ, եւ քանի՞ ամք թաւաորեցին եւ թէ ո՞րքան ի մարտ զիմեցին եւ թէ քանի՞ Փէթէ ունին. եւ թէ քանի՞ ամք կենաց նոցա : Եւ թէ ո՞րքան միւթիւհք եւ վէզիք իւրաքանչիւր թաղաւորացն, եւ թէ ո՞րն արդարապէս վարեցաւ եւ թէ յորո՞ց մնաց վազը՞ եւ խայրաթ մինչեւ ցայսօր ժամանակի : Զբօսանք ինդրոզաց եւ անաշխատ պատասխանի հարցողաց ստուգագոյն պատմադիրս :

«Մեծարդոյ եւ քաջ բարունապետին Տեան վարդան վարդապետի ընծայեցեալ յԵրեմիայէ Կոստանդնուպօլսեցոյ Գեօմիւր-ճեան, ի թուականիս Հայոց ՌձՆԸ» (1699). կարգա՛ ՌձՆԴ, ինչպէս ունի Ստեփանոս Դաշտեցոյ օրինակը : Այս ընծայականը կը պահուի Վ. 786ի մէջ :

3. Ուիւ շարադրեալ անուանիք քաղաւ-յաց Օսմանցոց :

Նախնի եղեալ քաջն այն Օսման,
Այր կորովի եւ զինական...
վ. Եղբայր սորա Ամէտ սուլտան,
Որ զթշնամիսն եղբօր եսպան :
Զեռ. էջմ. Թ. 1786, 41 ր :

Այս երեք դրուածներն են անշուշտ գործնք կը յիշէ Հ. Մ. Զամէեան հետեւեալ ձևով ⁵. «Շարադրեաց 1. Պատմութիւն Օսմանցոց թաղաւորութեան ընդարձակ ի հինգ զիրս, եւ 2. զՀամառօտութիւն նորին ի մի զիրս, եւ 3. Միւս եւս առանձին ոտանաւոր ի ինդրոյ Յակօբայ կաթողիկոսի» :

4. Պատմութիւն Հրակիզման Կ. Պոլսոյ, «որ եղև յամի 1660 ի 14 Յուլիսի. յորում երկարօրէն գրէ գաղէտս եւ զբիմառնական երգս ողբոց յօրինեալ չափով ոտից» ըստ Մ. եպ. Նշանեանի, Թորգոմեան, 734 :

Գրուածքիս վերջը (թղ. 265 ր—270 ա) գետեզած է Երեմիա երկար յիշատակարան մը, ուր կը պատմէ արձակ խօսքով թէ ի՞նչպէս Քիւզուքն եւ թէ ի՞նչպէս լուրը կը հասնի ինքնակալին : Կը յարէ անմիջապէս հրկիզու-մէն ետքը ազգային գործերու առած պատ-

կերը. «Արի Մարտիրոս» պատրիարք 19 ամսեայ արգիւնաւոր գործունէութենէ ետքը վար կ'առնուի (1660) եւ կը յաջորդէ Ղազար Սեբաստացի, Տիւրիկի եպիսկոպոսը, որ իրեն գործիք առած վատչուէր անձնաւորութիւններ՝ կը հալածէ արժանաւորները, կը կեղեքէ ժողովուրդը : Ի կատարածին կը գրէ Երեմիա. «Եւ դմեղսամեծ Երեմիաս՝ տրուպ եւ յետինս բանասիրաց՝ մաղթեմ զի միայն յիշատակի արժանիս համարես՝ ի սուրբ մաղթանս ձեր... : Զոր համառօտապէս ծրեցի մերոցն ի շարակարգութենէ Պատմութեանց ուրոյն ի շարակարգութեանց Պատմութեանց մերոց՝ զկնի ամի միոյ սուղ ինչ յօքունց եւ զոյզն ի բազմաց հասեալ պատժոյս, որոց եւ սկանառեան եղաք ըստ յօքնապշութեան մտաց տհասիս, զոր անյարմարութիւն բանիդ ցուցանէ որպէս եւ ի յառաջաբանութեանդ է տկարութիւն իմ. որոյ արտասանումն բանիս վարճուերական ցնորիւ ցնդէին միտք իմ եւ յարտադրեն մատանցս գրչի ի բազում տեղիս փղցկանս սրտի արգելոյր զիս ի դժագրեւոյ եւ մնայի աղկաղկ յիմարութեամբ. բայց սէր եւ իղձ սրտիս որ վասն ձերք յիշատակի ի բաց մերժելով զամօթ եւ արագելով ի ջան սատար լեալ թելադրէր եւ ստիպէր առ յաւարտումն իրիս այսքանեաց» : Ըստ այսմ գրութեանս յօրինման տարին է 1661/62 :

Զեռագիր՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակօբեանց Մատենադարանի Թ. 892, թղ. 172 ր—270 ա. «գիրը կը նմանի հեղինակի եղբօր Տէր Կոմիտասի գրին» կը գրէ Նշանեան.

Գրուածքիս բովանդակութեան մանր նկարագրութիւնը կու տայ Երեմիա ինքնին Աւետարանի Յիշատակարանին մէջ, ուր կը յայտնէ թէ ընծայած է գայն Աբրահամ (Ապրօ) Զէլէպիի որդւոյն Սարգսի. կը գրէ Երեմիա.

Հագար հարիւր եւ իննեկի Հայոց թվական Որ մեծ կըրակն եղև ի շէնս Բուզանդիան Զկոծ եւ ըզվիշտ եկաց բնակաց ազգաց հա-մայն

Եւ ըզվընասրն քաղաքիս անվիպական թէ գաւերումն եւ ըզբանդումն հրակիզման ի կարգ արկեալ պատմագրութեանս արձա-նական.

Բայց յաճախեալ գրեցի ոճիւ յատուկ մա-տեան վեցեակ զլիսովք մտացուածովք յարմարա-կան.

⁵ Զամէ., Գ. 723. Հմմտ. եւ Quadro, 160 :

Եթէ ողբովք ոտնաչափովք բանք զանազան,
 Զամանակաց երկից որ անդր պարառական,
 Նախ ըզհրոյն զեկիցն վա՛ռ արծարծական,
 Զծխատեսիլն ծախական բորբոքման,
 Երկրորդ զողբունն եւ զաշխարունն եղկական
 Հանուրց աղգաց զկոծ եւ տագնապ կսկծա-
 կան.

Ըզվրտարմանց եւ զխուսափմանցըն գեղեր-
 ման,

Որոց եւ հուր մընացելոցըն զայրեցման
 ԶԱստուածածնի եկեղեցոյն ըզքանչականն
 Այնքան հըրոյն զերծեալ ի բաց ազատական
 Եւ հինգերորդ զմնացելոց կոծ պաշարման
 Պէսպէս զկպմանց սակս երկիղի եւ նեղու-
 թեան

Համառօտեալ ըզվասս նոցուն քառակողման
 Գրանէ ի դուռ ուստի՛ եւ զո՛ւրս նշանական:
 Եկեղեցիք յարկք եւ պալատք աղգաց համայն
 Ճամիք մէսճիտք եւ բաղանիք ընդ աղբերա-
 կան:

Ըստ շնորհաց էին յաղքատ մըտացս որ յայտ-
 նեցան,

Թողեալ զծածուկս Տեառն Արարչին որ յարա-
 ժամ

Մագսուտ Սարգսի հոգոյ եղբորս ազնւական
 Ընծայեցի սիրոյ սըրտիս սիրոյ արձան,
 Ի գանձ սիրոյն նմանէ առ իմս յօթարական
 Զի յայտնեսցին յըզճից բանք մեր խորհրդա-
 կան...:

Կը յիշատակէ գրութիւնս նաեւ Ստամ-
 պուլոյ Պատմութեան մէջ այսպէս (էջ 121).

«Կամի՞ս զայլ գրուատ սորին.
 Ընթերցիր գրիքք իմ Հրակիգման»:

Եւ զարձեալ՝ խօսելով Գուճգաբուի Ս.
 Աստուածածին եկեղեցւոյ մասին կը գրէ
 (էջ 8).

Զսա չըջապատեաց մեծ հուրն՝
 փրկեցաւ ինքն մեծհրաշական.
 Որպէս զՊատմութիւնս տեսեր՝
 Է ՅՈՒՔ տունք մեր ի վայրս կիղեցան:

5. Պատմութիւնք Ստամպուլոյ: — Գրու-
 թիւնս ձեռագիրներու մէջ մասնաւոր խորա-
 գէր մը չունի. այսպէս կ'անուանէ զայն հե-
 ղինակին եղբայրը՝ Երանելի Տէր Կոմիտաս

գրուածքիս վերջը գրած Յիշատակարանին
 մէջ (յամէ 1697) այս խօսքերով⁶.

Պատմութիւնս ըՍտամպուլու երէց յեղբօրէս
 երգեցան.

Որոյ անուն յորջորջելու Երեմիա Զէլէպի
 Քէօմիւրճեան.

Բայց նարդենիս որ զրեցաւ կրտսերէ յեղբօրէ
 նորայն

Պիտակ Կոմիտաս երէց՝ ստորագասն նոյնոյ
 Քէօմիւրճեան:

Այսպէս կը կոչէ զայն նաեւ առ ոմն սի-
 րելի եւ ծանօթ գրած թղթին մէջ՝ յիշելով
 Քէմէրնէր կոչուած վայրը⁷.

Քանզի գովեն տեսողք զբազրութիւն նորա
 Եւս առաւել երէց եղբայրն իմ Երեմիայ,
 Ի Պատմութիւնս ըՍտամպուլու գովէ զնա:

Երեմիա անխորազիր թողլով գրուածքս՝
 ճակատը կը դնէ ընծայականս.

«Մեծարգոյ եւ քաջ բարունապետին
 տեսան Վարդանայ վարդապետի ընծայեալ
 յԵրեմիայէ Կ. Պօլսեցւոյ»:

Կը յաջորդէ ցանկ մը Ա—Ը գլուխներու
 բովանդակութեան:

Բուն գրուածքը կը սկսի (Ա. գլուխ).
 Այս լիցի պատճէն բանիս,
 իմաստնոց տալով պատասխան.

Ըստ սաստիկ խնդրոյն յիշատակ՝
 բարունոյ Վարդանայ ընծայն.

Վ. Տացէ լըսել տեսանել
 ընդ քեւ կեանսն յանգրաւ խնդութեան:

Զեռագիրներ՝ էջմ. Թ. 1345, թղ. 315 բ—
 348 ա (1697), Ա.—է. գլուխք. 1675, թղ.
 179 ա—270 ա (1732): Օրինակ Դիտ. Վ.
 Թորգոմեանի (1697. հմմտ. Թորգոմեան,
 126): Երուսաղէմ, Թ. 1030, 1 ա—40. «Ինք-
 նազիր հեղինակին, որ ապա լուսանցներու
 վրայ բրած է յաւելումներ եւ սրբագրութիւն-
 ներ». Մ. Եպ. Նշանեան:

Հրատարակութիւն՝ Թորգոմեան, էջ 1—
 122. Հանդերձ Ծանօթագրութեամբք:

Երեմիա ձեռնարկած է երկասիրութեանս
 Վարդան վարդապետի խնդրանքով, որ Վար-
 դան Բաղիշեցին կ'երեւայ († 1704 յԱմրտօրու

⁶ Բագմավէպ, 1926, էջ 198: Թորգոմեան, 121—
 122, 134:
⁷ Բագմավէպ, 1926, էջ 198: Հմմտ. Պատմ.
 Ստամպուլոյ, էջ 43:

Վանս (Ի Բագէշ) : Իբրև առաջնորդ-ուղեցոյց կը ներկայանայ հոս Երեմիա եւ իւր վարդապետին հետ պտոյտ մը կը կատարէ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ արուարձանները, մի առ մի նկարագրելով քաղաքին զննավայրերը⁸ : Վարդան վարդապետ կ'երևայ թէ Կ. Պոլիս եկած է 1660ին եւ այս առթիւ առաջարկած է Երեմիայի գրել քաղաքին նկարագրութիւնը. Երեմիա յանձն առած է եւ ամբողջը իբրև ուղեցոյց մը նուիրած է Վարդապետին : Ա.—Բ. գլուխները գրուած են 1661—1664 տարիներուն . 1665ին մեկնելով Բերիա՝ ընդհատուած է գործը . հազիւ 1673ին⁹ յատկապէս 1681ին կրկին ձեռք առած է զայն եւ աւարտած է 1689ին : Ը. գրքին ընծայակաւորին մէջ կ'ըսէ (էջ 120) .

Ի փանաք մըտաց մատանցս
 զայս ծաղիկ մի լի՛ր վայելման .
 Հազար հարիւր եւ տասանց (1661)
 գրեալս սա՛ն անկեալ անպիտան .
 Արդ հազար հարիւր ՚ւ երսուն (1681)
 եւ հասեալ մասամբք երեմեան .
 Գործը վերջին կերպարանքը առած է
 1689ին . կը գրէ Ը. գլխոյն վերջը (էջ 120)՝
 Բաւ է գիտնոց իմաստնոց
 զվերոյգրեալս որ թէ իմանան .
 Հայ թուականօք ԴԱ ԶԻՆՉ է,
 Երեմիաս յանգեալ զիւր ընծայն :

Թորգոմեան (128) Ստամպոլոյ Պատմութեան աւարտման թուականը կը համարի 1684 (ԶԻՆՉ է) . բայց ինձ կը թուի թէ Երեմիա իւր գրութիւնը վերջացուցած է 1689ին, այն է ԴԱ ԶԻՆՉ է թուին . այս ինքն 1673 յատկապէս 1681ին սկսած է շարունակել 1664ին կիսաւարտ ձգած աշխատութիւնը եւ 1689ին ի յանգ հանած է :

Երեմիա Ստամպոլոյ Պատմութեան մէջ (էջ 43) կը խոստանայ գրել նաեւ Սուլթան Սիւլէյմանի բերած աղբիւրներու նկարագրութիւնը .

⁸ Հմմտ. Թորգոմեան, էջ 129—131 :

⁹ Երբորդ գլխուն մէջ կը գրէ (էջ 40) .

Մօտ այսմ պատրիարքարան
 Այգեֆօսն Երուսաղէմեան...
 Այժմիկ նստի պատրիարգ՝
 տէրօղի Տօսթէոսն այն .
 Չորիւք մինչ զի սա հասեալ
 ծանօթ մեզ եւ մեր նախնական :

Խօսքը Երուսաղէմի Գոսթիթէոս Բ. պատրիարքի (1669—1707) մասին է անշուշտ եւ կ'ախարհէ անոր պատրիարքութեան շրջանը տարին (1673) :

Իբր հարիւր աղբերակօք
 Ի սահմանս ուր պիտոյացան .
 Ամէն մի գանուն ստացեալ,
 գորս քողի գրել յայլ մատեան :

Ինձ անծանօթ կը մնայ այս գործը :
 6. Համառօտ ստորագրութիւն Կ. Պոլսոյ Նեղուցի, «աշխարհիկ ոճով ու ստանաւոր» :
 «Սոյն ստորագրութեան գիրքն իտալերէն ալ գրած է կ'ըսուի, որուն մէջ Նեղուցի երեւելի գիւղերուն այժմեան անուններուն հետ նաեւ գրած է եղեր հին անուններն ալ¹⁰» :

7. Օրագրութիւն : «Պարունակութիւնն է Օրագրութիւնն Երեմիա Չէլչպի Քէօմիւրճեանի՝ սկսեալ ՌՂէ (1648) յունիս 11 մինչեւ ՌձժԲ (1663) Նոյեմբ. 11 . յորում նոյն ինքն Հեղինակին ձեռքով օրը օրին արձանագրուած են 15 տարուան եւ 6 ամսուան քաղաքական, ազգային, ընտանեկան եւ մասնաւոր գէպքերը, մերթ համառօտ եւ ամփոփ եւ մերթ բաւականին ընդարձակ : Կ'երևայ թէ Օրագրութիւնը ունեցած է իր շարունակութիւնը, բայց վերջին մասն ինկած ու կորսուած է¹¹» :
 Ինքնագիր Ձեռագիրը կը պահուի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին մէջ, Թ. 1893 (Թուղթք՝ 373, Մեծութիւն՝ 15 × 10 սմ .) :

Ձեռագրին մանր նկարագրութիւնը տուած է Մեսրոպ Էպ. Նշանեան՝ Օրագրութիւն Երեմիա Չէլչպի Քեօմիւրճեանի, Շ ո ղ ա կ ա թ , Ս . էջմիածնի հայագիտական ժողովածու . Գիրք Ա . Վաղարշապատ, 1913, էջ 47—65 . Գիրք Ա . Վաղարշապատ, 1913, էջ 47—65 . Գրուածքներ Օրագրութեանէն (էջ 49—65) : Կը գրէ Մեսրոպ սրբազան (էջ 65) թէ «արդէն տպագրութեան համար պատրաստած ունինք Երեմիա Չէլչպիի այս գործը» . զժբախտաբար մինչեւ օրս լոյս չտեսաւ այս կարեւոր աշխատութիւնը :

Իւր աշխատութիւնը անուանած է Երեմիա «Ժամանակագիր եւ պատմութիւն» (Թղ . 2ր . հմմտ . Շ ո ղ ա կ ա թ , էջ 48) : Այլուր կ'անուանէ «Շարակարգութիւն Պատմութեանց» : Օրագրութեան ընդարձակ խմբագրութիւնն է «Տարեգրական պատմութիւնը» :

8. Տարեգրական Պատմութիւն : «Ամբողջ գործը կրնայ երեք մասի բաժնուիլ . Ա . Պօլ-

¹⁰ Տ . Վ . Պալեան՝ Բ ի լ ը ր ա կ ն , 1897, էջ 612 :

¹¹ Նշանեան առ Թորգոմեանի, էջ 717—718 ծան . եւ 737 : Հմմտ . եւ Աղաւունքի, Միարանք, 196 :

սոյ եւ գաւառներուն մէջ պատահած հրդեհներուն մանրամասն պատմութիւնը, որուն մէջ է նաեւ երկրաշարժներու, ողողումներու, մահ տարածամի եւս նկարագրութիւնը :

Բ. Իր ժամանակի Օսմանցոց պատերազմները ընդդէմ Մաճառաց կամ Աւստրիացոց, Ֆրանկաց, Վենետիկցոց, Պարսից եւնքաղաքական հանդէսները, գիտաւորներու երեւումը, սուլթաններու եւ վէզիրներուն նշանաւոր գործերու յիշատակութիւն, պալատական էնթրիկներուն եւ այլն :

Գ. Հայոց կաթողիկոսներու, Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքներուն, էջմիածնի նուիրակներուն կոիւնները, աթուոներուն յափըշտակութիւնը եւն : Միով բանիւ 1648—1690 թուականներուն մէջ պատահած բոլոր քաղաքական ու ցեղային կոիւնները, ազգային դէպքերը, իրաւանց բռնաբարութիւնները» : Այսպէս ըստ Հ. Յ. Թորոսեանի ¹² :

Իսկ Հ. Գ. Զարբանալեան ¹³ կը ներկայացնէ զայն իրբեւ ժամանակակից պատմութիւն «Թէպէտ եւ խառնիրտուն ոճով եւ լեզուով» պատմուած : «Հինգ մասն բաժնած է հեղինակը՝ իր պատմական գլխաւոր գրուածքը . յորս ազգին զանազան եկեղեցեաց ի տաճկաց աւերին ու քանդիլը մի առ մի կը յիշատակէ . ու շարունակելով Առաքել Դաւրիթեցոյ պատմութիւնը Թուրքաց, Պարսից եւ օսմանեան իշխողաց եւ բռնակալաց իրարու դէմ տուած պատերազմաց եւ յաղթութեանց աղետալի անցքը կ'աւանդէ, ու այն առթիւ եղած մանկաժողովոց սրտաճմլիկ նկարագիրն կ'ընէ, երբ այլազգիք բռնութեամբ քրիստոնէից տղայքն իրենց զօրաց բանակին մէջ կը խառնէին, ու զանոնք պատերազմաց դաշտերը կը տանէին : Մէջ կը բերէ անոնց ատելութիւն ու մախանքն ընդդէմ քրիստոնէից, ու նոր նահատակաց պատմութիւններն, երբ աստուածախրախոյս արիութեամբ՝ հաւատոց ճշմարտութեան վրայ յօժարամիտ իրենց արիւնն ու կեանքը կը դնէին» :

Զամչեան, որ ունեցած է զայն աչքի առաջ, կ'անուանէ «Պատմութիւն անցից իւրոյ ժամանակի՝ ստուգութեամբ եւ հաւատարմութեամբ» : Իսկ Սոմալեան ¹⁴ կը կոչէ ու-

րոյն անուաներով՝ 1. Una Cronaca di quanto avviene a' suoi tempi. 2. Una Storia della guerra di Vienna sotto il sultano Maometto IV. nel 1660, all' incirca fra i Turchi e Tedeschi. վերջինն է՝ «Պատմութիւն պատերազմին Պէչաց այն է Գերմանացոց» :

«Նս այնպէս կ'ենթադրեմ, կը գրէ Նշանեան ¹⁵, թէ Տարեգրական պատմութեան ազբիւրը եւ հիմն եղած է Երեմիայի Օրագրութիւնը, որովհետեւ Թորոսեանի Տարեգրականէն յառաջ բերած կտորները մեծ նմանութիւն ունին ասոր հետ, մանաւանդ Զամչեանի յառաջբերութիւններէն ոմանք, որոնք բառ առ բառ կ'ընթանան Օրագրութեան հետ, ոճի աննշան փոփոխութեամբ միայն» :

Օրագրութեան նպատակն էր հաւաքել նիւթեր ժամանակակից Հայոց պատմութիւն մը գրելու, իբրեւ շարունակութիւն Առաքել Դաւրիթեցոյ Պատմութեան : Արդէն 1666ին իր փափագն էր գրել «զՊատմութիւնս որ ինչ նարդենիս ի Հայունս զործեցան», բայց կը սպասէր — ժամանակակիցներու ծաղրանքն զերծ մնալու համար — որ բարձրագոյն անձնաւորութենէ մը հրաման հասնէր իրեն առ այս : Թէ այսպիսի յանձնարարութիւն մ'եղա՞ւ իրեն բարձրատիրձան անձէ մը, չգիտեմ, բայց ինձ կը թուի թէ Տարեգրական պատմութիւնը այդ ծրագրուած աշխատութիւնն էր : Աբրահամ Զէլէպիի Աւետարանին Յիշատակարանին մէջ կը գրէ .

Յայս պատրողական յաշխարհ
ցանկացայ յիշատակ անուան .
Թէպէտ ստորեւ եմ հանուրցդ,
այլ ակն իմ ի վեր ամբարձան .
Ունէի եւ ըզձայի
ըստ երկրորդ հատորն յարմարման .
Մինն զՊատմութիւնս նարդենիս
ի Հայունս զոր ինչ գործեցան .
Տեսի զի առականք են
անցեալ իրք եւ քամահական
Որպէս ոմն որ զվատաշուէրս
անգոսնէ յոյժ եպերական .
Արդեւի թողի եւ զայն
թէ լիցի ի վեհիցն հրաման .
Ապա թէ գրեմք եւ զայն՝
զի չլինիցիմք մեք պարսաւական . . .

¹² Թորոսեան, 186 :

¹³ Պատմ. հայերէն գրութեան. Բ. 2, էջ 442—443 :

¹⁴ Quadro, էջ 158—160 :

¹⁵ Թորոսեան, 718, ծան. : Հմմտ. այս մասին ընդարձակ Շողա կաթ, էջ 49—52 :

հնավաճառներու քով ձեռք բերուած. այժմ L. Rosenthal գրավաճառի քով ի վաճառ հանուած 550 մարքի²³ :

Ահիգրը գետեղուած է Ա.—Ե. հատորներու բովանդակութիւնն այսպէս .

«Այս ինչ գրեալ կայ ի գերքս որ ի Հինգերորդ հատոր որոշեալ :

Առաջին հատոր ստեղծագործութեան արարչին գէքս . եւ Յիսուսի փրկագործութեան ընտրելովք զբազում արս պատուեալս ըստ տարերաց , ըստ լուսաւորացն ընթացից , ըստ անկականաց բնութեանց , ըստ ծաղկանց , . . . հանդիպմունք բարեոյ առ բարիս . անուանակրութիւն պայազատութեան Չէլէպոյն , յորմէ լեալն որդի սեպհական աշխարհ նոցա եւ զեկացն զանազան գրուատութեամբ զբարուցն աղբարարութեամբ որգովք գալուստ յայսր զառ ի մեզ սիրոյն աւարտմամբ :

Երկրորդ հատորիս . ի ժամանակս սուրթան Իպրահիմի առին գիւրիտ . փաշայն Տէլի Հիւսէին անդ երթալ գաբիտան : Աբրահամ Չէլէպի ընդ նմա երթայ ի վաճառականութիւն՝ ահանատես լեալ աւերածոյն աշխարհին քրիստոնէից կոտորելոցն եւ գերելոցն եւ բեկելոց սրբատեղեաց եւ ծախելոց : Որ եւ ի ցաւակցութիւն բազմաց յոլով շնորհս առնէ խընդրողաց եւ տկարաց յամել նորա անդր : Ի վէզիր լինեն Գէօփրուլի ի նուաճումն զօրաց եւ ի կոտորումն պարոնաց եւ պէկլէրպէկաց . յոլովից միջի եւ սպան զՏէլի Հուսէին փաշան : Կալան եւ զՉէլէպիս . խըւեցին զբամս . անուանի զօրոյն չկարեցաւ մնալ ի Պէլիկրատ . զայ աստ ընտանեօք ՌձԺ թվականիս Հայոց : Սէրն առ մեզ : Որդոցն պայազատաց վիսլմունք : Երթալն ի Մօսայ ընդ քէհեայի փաշային իւրոյ : Մահ փոքրիկ դստեր իւրում աստանօր : Ոգր ոգեալս առաքեալ սփոփականաւ նմա : Յետ զառնալն առ այսր : Ստանալն զԱւետարանն որոյ եւ խնդրէ զյիշատակարանն : Յորժամ ետես զյարմարումն եւ զծայրագոյնն որոնէր ըստ այլազգացն պէսպէս շնորհաց փարթամութեանց : Փոքր իմ ցուցեալ զխեռ եւ զանկարգութիւն ազգիս , յորս վերջացեալ ուսմունք՝ վերջացան եւ անուանիք , ուր եւ կան ցրուեալ . եւ եւս ի քաղաքիս անոպայք : Զընդմեզհասեալ չուտութիւնք պէսպէս փորձանօք եւ հրկիզութեամբն , անընդունակութեամբ եւ մերս ստա-

յուած ուսմանց ինչ սուղեցաւ : Գոն եւ հրակիզութեանց վիսլմունք զոր յետոյ այնպէս կատարեցաւ :

Երրորդ հատորս՝ զհրկիզմանէն : Հայոց սուրբ Նիկողայոս եւ սուրբ Սարգիս եկեղեցիք այրեալ . զատնուլն զտեղիսն սուրբ Սարգսեցիք ոչ կամեցան տալ նմա . ոչ կամեցան եւ զշինումն . առանց հրամանի չինուածոցն համարձակեալք փասքսութեամբ եւ անհամեստութեամբ : Երեսնալ եւ եկեղեցին սուրբ Նիկողայոսի ընչիւք Չէլէպոյն : Լուեալ Չէլէպոյն որ էր անդր ի Մօսա երբ եկեալ յէարէնէ՝ գրեալ իմ առ նա ծանուցանելով զէութիւն . դարձ արար գրոյ մեր եթէ լեղուադարեալ է եւ յիրաւի զի չէ հաստատութեամբ : Մահն Քեօփրուլի յէարէնէ , որոյ որդին նստեալ վէզիր . դառնայ գայ թագաւորան յիստամպօլ յաւուր գատիկ կիրակէի ՌձԺԱ թվկնիս . քակէ գնորաշէն եկեղեցիսն , փոքր ցուցեալ զաղէան : Յիմարութիւն արանց բանտարգելոց . վշտացուցեալ Հայք զՉէլէպին . բանն եհաս առ թագաւորն . սպանեալ զՄէյմարն , աղատեալ զբանտարգեալսն : Զթաղծանս մեր այլովք . զցաւիլն Չէլէպոյն . զմիլիթարականն առակօք . զընդունելի դոլն աւարտմամբ ի փառս Աստուծոյ :

Չորրորդ հատոր : Ըստ աւերմանն Երուսաղէմի սակաւուք զգերութիւնսն ի Բաբելլօն , առեալ ի Սաղմոսացն Դաւթի ողբանք ի նոյն տեսութիւն ի քանդումն տաճարին եւ եկեղեցեացն զմեր ժամանակօք :

Հինգերորդ հատորս : Բովանդակ զողբս Երեմիայի մարդարէի որ էր ըստ քառից ալֆապէթիցն Երբայեցեոց բարբառոյն . որ ի խնդրոյ Չէլէպոյն աստ ոտիւք տաղաչափեալ առ ի յիշատակութիւն սուրբ մարգարէին եւ ի թախծանս ահանատեսութեան կղզոյն Կրիստեայ եւ վասն եկեղեցեացն աւերածոյն . ի փառս Աստուծոյ եւ ի սէր նորա : Ժտեմ մագթանօք ի ձէնջ ներել որ առ այսր եւ առ Աստուած սխալանաց մեղապարտիս . զի առատաբաշին զմեր եւ զձեր պարտս շնորհեալ քաւեցէ ամէն : Որ եւ յիշատակարանք :

Ա. Պատճէն բանիս յիշատակի յարձանական Սիրոյ էին զեղման շնորհին պարգեւական Նախ Յիսուսի աստուածորդոյն հօր յիսկութեան
Եւ սուրբ հոգոյն ճշմարտութեան մի յէութեան . . .

²³ Հմմտ. L. Rosenthals Antiquariatskatalog, Nr. 167, Թ. 12:

Վ. Այլ ասացից զպատճառ նորուն այսր դա-
լըստեան .

Եւ առ ձեռին զհետակայսն յարդարական :

Ընդ ամէնն 400 երկտող, ուր կը պատ-
մուի Ապրօյեան տոհմին ծագումը :

Բ. Ի ժամանակս թագաւորին Իպրահիմ խան
Ռ-Ղ 'Է եռակ թվականն որ հայկազան
Ձոր յայլ տեղով ունիմք սակս նոյն պատ-
մութեան

Որ դժտութիւն եմուա ի Ֆռանկս ընդ
Թուրքաստան . . .

Վ. Ձի թէ կամի ոք զհրակիրգմանն վերծանեալ
Ձոր ինչ գրեցի տեսողաբար անդ յարմա-
րեալ :

Երկտողք՝ 400—700 :

Գ. Հազար հարիւր եւ իննեկի Հայոց թվա-
կան

Որ մեծ կըրակն եղեւ ի շէնս Բուզանդիան .
Ձկոծ եւ զվիշտ եկաց բնակաց ազգաց
համայն .

Եւ ըզվընասըն քաղաքիս անվիպական : . . .

Վ. Եւ ըստ ոճին գոր Ձէլէպոյս միշտ պա-
հանջեալ ,

Պատմողաբար զողբանք ի շարս մեր յար-
մարեալ .

Համարեսցի Քրիստոս Աստուած զորս ա-
րարեալ

Ձմեղանըս մեր եւ ըզմերոյս լիցի քաւեալ :

Երկտողք՝ 701—1116 :

Գ. Հատորս վանկաքանակեալ ի մնացոր-
դաց հակիրճավէպ տամբք . զաւերունս Երու-
սաղէմի տաճարին ընդ գերեւորցն եւ ի Սաղ-
մոսացն Դաւթի ողբանք սակաւուք :

Արդ յիշեսցուք ի սոյն ոճ ըստ գիպման
տոհմին յակորեան .

Գերուսաղէմ քաղաքին Յուդայի ցեղն Իս-
րայիլեան .

Ուր Դաւիթ նստեալ յաթոռ մարգարէ ի
գահս արքունեան ,

Եւ զհետք եւ արքայք ընտիրք , բայց ոմանք
որք խոտորեցան . . .

Վ. Սրբոյ եւ մեծի անուան — յաւիտեանս վե-
ցուք խոստովան .

Եւ պարծեսցուք յորհնութիւնս գոհու-
թեամբ ի յամենայն ժամ :

Երկտողք՝ 1—100 :

Նախերգանապէս յառաջաբանութիւն :

Այս է ողբերգանք ողբոց ըստ հրէիցըն
ալֆաբէթից .

Քառակ ճառուք արտադրեալ , լայով եւ
կոծով վշտալից . . .

Իղձք մաղթանաց .

Օգնեա՛ հոգիդ սուրբ աստուած բանիս մեր
որ կամք փափաքեալ . . .

Ե. Հատորս միանգամայն զողբս սրբոյ
մարգարէին Երեմիայի . հոգոյն սրբոյ շնոր-
հօք տաղաչափեալ Դ ճառուք , զոր եւ ինչ
բնարանն է . յեղանակն Ես եմ կորուսելոյ
բաղդատաբար անձինս թշուառելոյ : Խնդրեմ
յիշել ի Քրիստոս : —

Ձիարդ միայնակ մընաց
մեծ քաղաքս բաղմախմբական .
Եղեւ իբր գիկն այրի ,
որ չիցէ տէր եւ օգնական . . .

Վ. Աստուած Յիսուս պատրաստեա՛
բարիօք մեզ զժամն զայն ,
Ձի քեզ գտանիցիմք հաճոյ ,
եւ ընդ քեզ լիցիմք յաւիտեան :

Տունք՝ 190 եւ Յիշատակարան :

Ասացեալ ձառս առ սակի աւարտման
սոյն գրոց ընդ որս եւ ի Հաֆիզէն ցուցեալ
զոմանս տունս զպատկանօրէնէն , յորս եւ ան-
հաճ լեալ ազգիս մեր եւ ուսումնատեաց ուս-
միկք . զորոց եւ զանգատօրէն բանք . . . :

Պատճառ այսմ գրոցս որ յանհաս սիրոյն
Աստուծոյ հըմնարկեալ եւ ի նոյն իսկ աւար-
տեցաք . . . (վերջաբանական — հուսկ բանք .
30 թուղթ) .

Վ. Եւ այս վաստակ մատանցս եղկելի
ձեզ ի վայելս յաւէտ եղիցի . որում եւ դժա-
գրութիւնս աւարտումն եղեւ ի թվկս . Ռձի
միակի (1672) . եւ յամոյ մարտի Հոռոմայա-
կանի . . . » :

Ստորին լուսանցքներու վրայ կը տես-
նուին Հաֆիզեան քանդակներ կարմրագիր
հայատառ-պարսկերէն :

12. Վիպասանութիւն յառումն կրետէ
կղզւոյ , որ է կոնզակ Յովհաննէս Մկրտիչ
Եկեղեցւոյն ի կրետէ : 1669 Սեպտ . 6ին ,
Քէօփրիլի Ահմէտ մեծ վեզիրը , յետ չորեք-
ամեայ պաշարման նուաճեց կրետէի Գան-

տիա քաղաքը: Քրիստոնէական եկեղեցիները վերածուեցան մզկիթի: Երկու եկեղեցի միայն շնորհուեցաւ քրիստոնէից, մին Յունաց, զոր Պանայոտտի գնեց Յոյներու համար, եւ երկրորդը Հայոց, զոր Ապրօ Զէլչպի, հայ վաճառականը 1400 տաղանդի գնեց Հայոց համար (Hammer, III, էջ 634): Հայկական եկեղեցին մկրտուեցաւ յանուն Յովհ. Մկրտչի: Այս առթիւ կը գրէ Երեմիա գրութիւնս իբրեւ Յիշատակարան-Կոնդակ Եկեղեցւոյն, պատմելով ողբախառն Գանտիայի առումն եւ «վասն աղէտից բնակչաց կղզւոյն»:

Բովանդակութիւնը այսպէս կը ներկայացնէ հեղինակը գործոյն սկիզբը դրած ցանկին մէջ (Թղ. 1ա—3ա).

«Այս ինչ կայ գրեալ ի գիրքս:

(Գիրք Ա.).

Նախ նախերգանապէս զվշտակրութիւն նախնի եղելոց ազգիս մեր եւ գնեղբեւանկելոցս կարճառօտեալ որ ի բոնակալաց բազում ազգաց:

Բ. Յորում դատնացեալ ժամանակի գտաւ ոմն իշխան Աբրահամ անուն... .

Գ. Պատճառ պատերազմի եւ առման նոյն Կրիտէս կղզոյն՝ սկզբնաւորեալ. եւ մինչեւ ցՔեօփրուլի համառօտիւ անցեալ:

Դ. Վիպմունք վասն Քեօփրուլիի եւ վասն որդւոյ նորա բարբախտապէս վէզիրութեան եւ վասն Մաճարացն մարտի առ նոքօք:

Ե. Վասն երթալոյ որդւոյն Քեօփրիլիի Ահմէտ վէզիրիս ի Կիրիտ. եւ չորեք ամօք բազմ եղեալ առնէ գնա. ՌձժԺԸ թվիս Հայոց:

Զ. Ողբասարաս բանք սակաւուք վասն աղէտից անցից բնակչաց կղզոյն եւ նարգեանիս:

Է. Բանք անցից նեղութեանց որ յիշխանութիւնս Տաճկաց զգլխաւոր պատահեալսն:

Ը. Զմեր ազգիս գլուխ կոչեցելոցն խոսվութեանց պատճառան. բազումք ի նոցանէ պատուհասին յարգար դատաստանէն Աստուծոյ ի խրատ մեզ:

Թ. Շարեալ եւ զբարբարութիւն Աբրահամ իշխանին որ էրն ի Կիրիտ եւ ի յանունն Տաճկաց գԳանտիա թէ որպէս էառ Եկեղեցի մի Հայոց. դոն բանք հանճարոյ առ այս:

Ճ. Գոն եւ օրինակաւոր բանք ի խրախութիւն եւ ի մխիթարութիւն սոյն իբի գեպելոյ:

ԺԱ. Շարժէ աստուած գնուաստութիւնս

մեր ի շարադրութիւն բանիս՝ յուղարկեալ անդր ի Կրիտ:

ԺԲ. Մաղթանք եւ յիշատակութիւն իբր Կոնդակի յիշատակատեառն եւ համայնից սակի աւարտամբ ի փառս Աստուծոյ:

Բ. գիրք. գովասանականք առ սակի Կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ:

Բովանդակութեանէն յառաջ կը բերեմ քաղուածաբար հետեւեալները.

Ա. Անճառ եւ բազմագեղ մարդասիրութեան ապենիաղին Աստուծոյ հօր: Որում բարբար կամաց նորա նախ զեղուն հաւատով փառատրութիւնս մատուցուք... Արդ որում բանս է առաջիկայ՝ վասն որոյ եւ կամ միմ սկզբնաւորել գտնելն Տաճկաց զկղզիս Կրիտէս եւ ապա զԳասարօ կոչեցեալ քաղաք եւ վասն առնելոյ ազգիս Հայոց զեկեղեցի որ յանուն Մ. Կարապետի օծաւ (Թղ. 9 ա):

Սօսելով Աբրահամ Զէլչպիի վրայ՝ «զորոյ պատկանօրէն պաճար բանի՝ առ արութեան իւրում աղաղի՝ յատուկ մատեանս շարաչրեցի յաւէտ յիշատակի՝ յազգաց յազգս ընդ նարգեանս եւ որ ապառնի. ընդ նմին եւ տաղաչափեալ զողբերգեալն Երեմիայ մարգարէի որ յազգս աւերածին Երուսաղէմի. ընդ սմին եւ արտասանեալ զպատճառ շինութեան Խստամպօլու եկեղեցեացն որք երբեմն հրակիզեալք էին՝ զորոց զսուրբ Նիկողայոս եկեղեցին յատուկ ի սորին ընչից շինեցաւ. եւ... զշինեալսն եկեալ կործանեաց՝ յառաջին ամի վէզիրութեան իւրոյ որդին Կարմնջեցոյ... Եւ թէ կամ լիցի քեզ առնուլ զճաշակ պատճառի՝ գիտ ի մերում Դպրարանի, զորոյ միայն օրինակն զոր ասացի կայ առ Պարոն Զէլչպին զոր ընծայեցաքն աղբրս ի պարգեւաց սուրբ հոգոյն» (Թղ. 8 բ):

Աբրահամ Զէլչպի, որ Կրէտէի առման ժամանակ կը գտնուէր Տաճկաց բանակին մէջ, կը խնդրէ վէզիրէն Հայոց համար — յատկապէս բանակին մէջ գործող հայ վաճառականներու եւ գործավարներու համար դրաւուած Եկեղեցիներէն մին, եւ կ'առնէ: «Եւ յետ այս քան բերկրանաց Պարոն Աբրահամու առաքեաց անդէն մեզ գիրս որպէս եւ յամենայն ժամու եւ զայս աւետիս արդ ժամանեցոյց յունկն մեր ըստ յուսոյ իմ եթէ Որդեակ իմ աղօթիւք քովք Եկեղեցի մի ստացայ ի սոյն պանդխտութեան ի քաղաքիս Գասարօ» (Թղ. 41 ա): Այս առթիւ Երեմիա կ'որդեւորուի եւ կ'երգէ դրուատն Կաթուղիկէ

Ս. Եկեղեցւոյ զրելով ի սկզբան պատմական մասն Եկեղեցւոյն առումին. «Եւ զայս նախերգաբար որպէս պատմասանութեամբ զպատճառսն ՊԱՅԱԶ արարի» (44 բ): ՊԱՅԱԶ զրութեան թուականն է եւ կը համապատասխանէ փրկչական 1659 թուին, որ ճիշդ է, պէտք է կարդալ թերեւս ՊԵՅՅԶ, այն է 1669: Բ. մասը զրուած է 1670ին, տե՛ս վարը:

ԺԲ. «Եւ արդ զայս եւս կարի թախանձական բանիւ աղաչեմ... զի զայս կոնդակ յիշատակի անմոռաց առաջի աստուածասիրութեան ձերում յիշեսցի. իբր ի համարում թամբիլ տօնասէր ժողովրդեանն ի տօնս տէրութեանն եւ տաղաւարաց անդր [ի կրետէ] ընակելոց եւ պանդխտապէս հանդիպողաց կրկնակի աղերսմամբ հայցեմ զի ընթերցչիք ի լուր ժողովոյն... Յիշեսչիք ի Քրիստոս Աստուածն ամենակալ զվերոյ յիշեցեալ զպատճառ ձառ զիւտի եւ առողի եւ ստացողի սուրբ Եկեղեցոյս Մկրտչի որդոյն Աստուծոյ, զնազելի եւ զազնուական այրն գովելի՝ զուշիմն խորհրդով եւ զներհունն հանճարով զիշխանն մեր աստուածասէր զպարոն Աբրահամ Զէլէմերն առ ժամանակաւս համբաւական. եւ զպապն զմահտեսի Ալփիար կոչական, եւ զբարեպաշտ եւ զբրիտասառէր հայրն իւր զմահտեսի Մուրատիան. եւ զբրիտասաղգեստ մայրն իւր զԵհարիտան. եւ զբրիտասաղգեստ եւ զյոթնաղգաստ զամուսինն իւր զԿիւլիհան, հանդերձ արեանառու աղգօք եւ նախնօք սոցա որ առ Քրիստոս կան հանգուցեալք: Մաղթեցէք եւ վասն երկու որդւոց նորա ընդ ինքն Սարգիս եւ Մատթէոս Զէլէպիքն պարտորդիք...: Յիշեցէք ի Քրիստոս զեպիտանորդիք...: Յիշեցէք ի Քրիստոս զեպիտանորդիք Սիմէոնն Մշեցի, որ զնացեալ կոպոսն զտէր Սիմէոնն Մշեցի, որ զնացեալ էր ի Կիրիա եռակ ամօք վասն այսր եղեալ պանդխտեալ քրիստոնէից առ ի հովուապետութիւն նոցա: Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զիստամպոլցի զտէր Յակոբ քահանայն որ ամաւ միով յառաջ երթեալ անդր եւ սոյն միխթանութեան հանդիպեալ եւ սոյն ինդութեան արժանացաւ: Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զամենայն ուխտ Եկեղեցոյս զհանդիպեալ վաճանայն եւ զգործաւորս արհեստաւորաց, եւ զբարակիրս եւ զնաճարս որք կային ի բանակին: ... Յիշեցէք ի Քրիստոս հուսկ յետոյ եւ զերեմիաս ծառայ սրբարանիս՝ զբանիցս բովանդակող, որ ի պատճառս Պարոն Աբրահամու զայս ի լսելիս եւ ի սիրտս ձեր

բաղցրացուցի առ ի յօգուտ կենդանեաց եւ ննջեցելոց անջինջ կտակաւ ի վառս Աստուծոյ: Եւ վասն Աստուծոյ եւ առ իմս ժտելոյ յիշեցէք եւ ի Քրիստոս զմարմնաւոր ծնողն մեր զտէր Մարտիրոս քահանայն. եւ ըստ հոգեկանին զտէր Յովաննէս քահանայն: Եւ եւս զստացողն մեր յիստեանց՝ ի մօր ազգառուէ զպապն եւ ծնող եւս հոգեպէս զմահտեսի Ամբակունն, որք բազում երկասիրութեամբ երախտաւորեցան ի վերայ մանկահասակ տկար տհասութեան մերում տքնեցուցանել ի մարգարանս զրոց մակացութեան. որ վասն սերտ սիրոյ եւ աղօթից նոցա տէրն տերանց՝ առատաճիրս շնորհեաց... Գարձեալ եւ յիշեսցի Պարոն Աբրահամ Զէլէպիքն եւ վասն իմս անարժանութեան որ նորուն բարեսիրութեան՝ սէր ցուցեալ ընտանեցոյց եւ զայս եւս արձան կանգնեաց ի ծովու Ովկիանեա, որ եւ յորջորջեալ կոչի Գանտիա՝ զեկեղեցիս անսարկաւորս անշիջապէս: ... Եւ սպառ արիւստարաս անշիջապէս: ... Եւ յայն սակի դարձեալ յոր հանդերձեալ եմ ի սոյն շարադասութեան կոնդակիս յիշատակի՝ ողբէ բանս յարմարական երգոյ՝ ձայնի երազ ժըտականի՝ ըստ հոմերական տաղաչափի: Արդ զթութեամբ բարձրելոյն Յիսուսի եւ զառագաստ մտաց իմոց բացից եւ դուք զունկն սրտի ձերոյ կալարուք առ իս զի հրազոցին քաղցրասցին բանքս այսօքիկ յաշարս եւ ի սիրտս ձեր՝ որ ի գովութիւն ծնողի մերոյ առ երջանիկ մայրս մեր սուրբ Եկեղեցոյ՝ եղեալ առաջի նորա զծաղիկս նորաբողբջ բանից երփնաւորեալս եւ զունզգոյն փթթեալս երանգաւորեալս...» (թղ. 46 բ—50 բ):

Երկրորդ գիրքս որոյ ցանկն բացատրէ զպէսպէս միտան 19 ձառուք եւ 7 ձՁԲ (482) տամբք երգս զովասանականս առ ի Կաթուղիկէ Եկեղեցի մայրս մեր սուրբ: Գանձի գունով է. գոր եւ եղանակ կամիցիս փոփոխել... (թղ. 51 ա):

Կը յաջորդեն երգք Ա—19 (թղ. 52 ա—83 ա). կը նշանակեմ հոս քանի մը երգերու սկզբնաւորութիւնները միայն.

- Ա. Երկին կազմել նոր արարչական եւ քան զերկինս հրաշագարգական. Ուր անմատոյց խորանն անասման անեղական գահոյք տէրութեան...
- Բ. Ի դրախտն յԱդին գերնմանաւոր... Գ. Եկեղեցիս յար նոյեան տապան...

- Ը. Նոր տապանակ ըստ Իսրայելին...
- ԺԱ. Մեծապայծառ փառօք զարդարեալ
Եկեղեցիս եւ հրաշագորգեալ...
- ԺԶ. Առակաւոր բաննն կատարեալ...
- Ի. Իմանալի ձայնիւ նուազս սոնալ...
- ԻԲ. Երկիրս երկինք այսօր անուանեալ...
- ԻԳ. Երկնից փեսայն այսօր յարուցեալ...
- ԻԸ. Խնդա՛ դժխոյ սուրբ ժողովարան²⁴...
- ԻԹ. Քեզ աւետիս որդիք Սիոնի...
- ԼԲ¹. Նորազուարճ ցնծայ բերկրեալ
անապական կոյս դու գովեալ...
- ԼԲ². Երգ զարմանազան բարեկերտի խոր-
հուրդ եղեր...
- ԼԲ⁴. Տեսէք զհարսըս զարգարեալ
փեսայն անմահ առ ինքն եկեալ...

Վերջ՝ Գրեցաւ եւ շարադրեցաւ բանս Կոն-
զակի պատմողարար եւ գովասանական եր-
գով եկեղեցոյս սուրբ Կարապետի որ ի կղզին
Կրիտեա Գանտիա կոչեցելոյ ի քաղաքին Գաս-
տոր: Թվին Հայոց ՌՃԺԹ, ի մարտի ամսոյ
մտից սկիզբն արարեալ եւ յապրիլի ամսոյ
յերեքն աւարտեալ Աստուծով որ էր յաւուր
Ձատկէ կիրարկէի յերկրորդ ժամու՝ հասու-
ցեալ նաւացն որ երթային ի Գանտիա. ձե-
ռամբ մեղսամած Երեմիայի, սոյն պատմագրի
եւ երգողի եւ նօտարի, ի քաղաքս Կոստան-
դնուպօլի. ի փառս Աստուծոյ. ամէն (Թղ. 80 բ):

- Կը յաջորդէ իբրեւ ԼԳ. երգ.
- Հազար հարիւր Հայոց թվական.
եւ ժԹ թիւ յաւելեալ.
- Ապրիլ ամսոյ յերիսն դիպի,
յաւուր գատկի զայս աւարտեալ:
- Ձի երեք նաւ պատրաստական,
որ ի Կիրիա երթալ շտապեալ.
- Վաղվաղեցի հասի նոցա.
ուր Ձէլէպուն արքն հետեւեալ:
- Ասի առէք զայս իբր յաւանդ.
աղերս իմ է լերուք խնամեալ.
յԱստուած՝ Է ձեզ առնեմ յանձին.
ամբողջ Է՝ անփորձ լերուք պահեալ:
- Ընդ ձեզ տարէք զայս ի Կրիտէս.
ի Գանտիա քաղաք մուծեալ.
- Առ այն ամաւ զառեալն Տաճկաց.
այն որ Գաստրօ կլայ կոչեալ:
- Պատրաստագոյն եւ զգուշութեամբ
զամանաթս իմ տեսուն հասուցեալ.

²⁴ Կը յիշուին հոս Արրահամ Ձէլէպի եւ իրեն-
ները:

Պարոն Արրահամ Ձէլէպու
յիմմէ յողոյ զայս ընծայեալ:
Չունիմ գիր մի թուղթ մի գըրած.
նամակ բանից իր ինչ աղղեալ.
Կամ չկարեմ տալ ձեզ պատուէր,
դի երկնչիմ թէ փոխադրեալ:
Ըստ պատահման բերմանց աղղմանց,
կամ ներհակաց բանն այլայլեալ.
Կամ յանպատեհ ժամու խօսիլ.
զանուշութիւն ի դատն դարձեալ:
Կամ մոռացունն բանի դսլ ցձեզ.
ըստ յիշողութեանց զոր չունեցեալ:
Արգ սա լիով իմացունն է.
անտրոհապէս զպատճէն մեկնեալ:
Սա որ ի ձեռն նորուն հասցէ,
զգարչապարէն բունն հարեալ.
Սա ի համբոյր քլին սախիլ,
ստէպ եւ ստէպ շրթամածեալ...
Սա ինձ օգնող խօսակցելովն,
զողջոյնս սիրոյ առ այն մարթեալ.
Սա անմիջոց միջնորդարար,
զսիրալրականն կուռ ընծայեալ...:

Ձեռագիրը (19,4 × 14,3 սմ.) կարմրա-
գիր, տեղ տեղ սպիւզգիր սկզբնատառերով՝
գրուած է նոտրագիր եւ է այժմ սեպհակա-
նութիւն Պր. Յովհ. Չաւրեանի ի Պարիս:
Պր. Չաւրեան թոյլ տուաւ ինձ աղնուօրէն
ուսումնասիրել զայն (4 Փետր. 1931). որուն
կը յայտնեմ այս առթիւ շնորհակալութիւնս:

13. Յիշատակարան Աւետարանի Արրա-
համ Ձէլէպոյ: Արրահամ (Ապրօ) Ձէլէպի
1663ին կը ստանայ մագաղաթեայ ընտիր
Աւետարան մը գրուած հրամանաւ Յովհան-
նէս արքայեղբոր ի Գոնեք ի ձեռն Թորոս գրչի
1263ին եւ՝ մանրանկարուած «յայլեւայլ
գրչաց», որոնց թուին մէջ է Կոստանդին
նկարիչ: Կը խնդրէ Ստացիչը Երեմիայէն,
որ կցէ ձեռագրին Յիշատակարան մը. Երե-
միա սիրով յանձն կ'առնէ անմահացնել
Ապրոյեան գերդաստանի յիշատակը:

Հ. Գ. Գալէմքեարեան, որ տեսած է
Ձեռագիրս Ապրոյեանց քով, այսպէս կը
ցանկէ Երեմիայի Յիշատակարանին բաժինը.
Թղ. 320 բ. «Ի Յիշատակարան գրոցս:
Ասացուածք յարարչութիւն Աստուծոյ եւ
յաղազս բնութեանս մեր վերանորոգութեան:
Եւ զոր նախագիծ տանցն զեղեցիկ իմն բա-
ցատրէ. բովանդակեալ լինի առ այս ինչ՝
զլուիս Ե. ճառս Ժէ. տունս ՌՃԹԵ:

Թղ. 321 ա—322 ա. ոտանաւոր չորս աւետարանչաց վրայ. տուներու սկզբնատուները կը հիւսեն. ԱԽԵՏԱՐԱՆՍ Ի ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ:

Թղ. 322 բ—324 ա. Ոտանաւոր՝ Ա—Ք սկզբնատուերով:

Թղ. 324 բ—325 բ. Զիշատակ նախնական մերային աղինս համառօտել:

Պայծառաջահ սուրբ առաքեալքս որ ծագեցան...

Պայծառ ոմն յԱլփիար յիւրըն սեփական Գայ անցանի ի Պէլիկրատ Մակեդոնեան: Որդիս ծնանի ըստ Աստուծոյ զՄուրատ Խան:

Նա զԱբրահամ ըզԶէլէպիս որում այս բան: Յորում թվակահն է ԶԵՂԵԱԼ ԶԱՀԴ (1663) ի հայկազան:

ԺԱՌԱՆԳԵԱԼ ԺԱՄ (1662) զՏեառնն Կալուստն ըմբռնական:

Նա դանցուցեալ զամենեքումբք ի նախնական:

Որ յայլ տեղւոջ գրեցաւ գործիսն իւր դէպական...:

Սկզբնատուք տանց՝ ՊԱՐՈՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ԶԵԼԷՊՈՅՆ:

Թղ. 325 բ—326 բ. Ըստ կարգի յիշատակի առ նախնիսն ստացող գրոյս ըստ գործութեան գանձիս:

Ծաղկափրթիթ չքեղացեալ անուշ բուրմամբ...

Թղ. 326 բ—328 բ. Ոտանաւոր, ՍԱՐԳԼՄԻԻ Ե(Ի) ՄԱՏԹԷՈՍԻԻ Ե(Ի) ԱԶԳԱՅ ԱԶԳԱՌ Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻ սկզբնատուերով. ուր կ'ըսուի ի մէջ այլոց:

Ոգիասէրն ըզմահտեսի հայրն Մուրատիտան. Զեղբայրն Պետրոս զպապն Ալփիար զարմատ սոցայն:

Ստեղ քորքն Աննայ ընդ Մարիամ գմայրն Եահրիտան:

Երկնաթուիչ զձագունան զՍառայ եւ զՄուրատ խան:

Ի միասին սակս ընդ արդարսնն գրեցան...:

Թղ. 328 բ—339 ա. Ըստ քառից Աւետարանչաց տրամաբանեալ մեկնօրէն համեմատութեամբ ի տեարս յիշատակի մաղթական բանիւ, տունն առ տուն այլ իմն եղանակ ի փառս Աստուծոյ:

Սուրբ մատենիս գերագանցեալ, Աւետաւորքս աստուածազնեալ...

Թղ. 339 ա. Յիշատակարան Երգողին. տե'ս Թորգոմեան, էջ 793—795:

Ի կատարածին կայ Ղեւոնդ Վ. Փիրղալէմեանի յիշատակագրութիւնը. որուն համաձայն նա տեսած է Զեռագիրս 1879 ապր. 12ին ի Զմիւռնիա Ապրոյեան գերդաստանին մէջ «ստ պարոն Մարգար Աստուածատուրեան ազնիւ պարմանին»:

Թէ ո'ւր կը գտնուի այժմ թանկագին ձեռագիրս, չգիտեմ:

14. Աշխարհագրութիւն:

«Գրեաց, կ'ըսէ Զամէն 25, եւ ի խնդրոյ դեսպանին Ալամանաց ի վերայ աշխարհաց Պարսից, Հնդկաց եւ Անատոլիոյ, եւ ընդարձակ եւս ի վերայ Հայաստանու եւ ի վերայ թեմից իւրաքանչիւր կաթողիկոսարանաց եւ վանօրէից զորս եւ յանդիման արար ի պատկեր աշխարհացուցի»:

Նոյնը կը յիշէ Սոմալեան 26. «Տեղագրութիւն մը Պարսկաստանի, Զինաստանի, Անատոլիոյ եւ Հայաստանի, յօրինած ի խնդրոյ Աւստրիոյ դեսպանին: Այս այնքան կարեւոր աշխատութեանէն մնացած է այժմ աշխարհագրական քարտէսի յառաջաբանէն հատուած մը միայն»:

Կը գրէ նաեւ Ալիշան 27. «Գրած է նաեւ Աշխարհագրութիւն մի Հայաստանի, եւ ի խնդրոյ Աւստրիոյ կայսեր դեսպանին՝ Ժամանակին Հայոց ամեն վանաց տեղագրութիւն կամ տեղագրութիւն. շատ հետաքննելի գործ, եթէ յայտնուի ի Վիեննա կամ ուրիշ տեղ»: Վիեննայի գիււաններու մէջ չգտայ զայն:

15. Յաղագս Դերաֆրիստոսին, որ Կէլտի կէլտի ասի. արարեալ եւ շարագրեալ Երեմիայի դպրի կոստանդնուպոլսեցւոյ, որ էր ժամանակակից եւ տեսող իրացն ի ՌՃԺԵ (1666) թուոջ:

Սապեթայ անունն հրեայ ոմն յայտնեալ, Ղարա Մէնթէշի որդի անուանեալ, Որ էր միանձի եւ թէլլալ անդ լեալ, Ի Զմիւռին քաղաք՝ Սապեթայն ծնեալ...

Վ. Ի սուրբ աղօթս ձեր յիշել գերի Զի տեսն Յիսուսի մեզ հանդիպեսցի:

25 Զամէն Գ. 723. հմմտ. եւ Թորգոմեան, 183:
26 Quadro, 160:
27 Հայագատում, Ա. 133:

Ներել գյանցանս մեր եւ ձեր ընդ ձրի ,
Արժանաւորիլ փառացն արքունի :

Վերջարանին տնակապ գրեր կը յօդին
ԱՅՍ ԲԱՆ ԵՐԵՄԻԱՅԻ :

Ձեռագիրներ՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 605 ք (1671. անխորագիր). 959, էջ 805 (1776): Հաւաքածոյը հայերէն ձեռագրաց Լ. Բայբուրթցեանի յԱխլցիս. տեսած եմ 1925 Օգոստոսին: Կը յիշուի նաեւ ի Ձեռագիրս Մխիթ. Մատենադարանի ի Վենետիկ (Quadro, 160):

Հրատարակուած՝ Կ.Պոլիս, անթուական հետեւեալ խորագրով (չապիկի վրայ). «Տետրակս այս որ կոչի Սապէթայի Սեւու համբաւեալ ի Հրէյից ոմն յապետայ Սապէթայ անուն կամէր կրկին մալորէլ գմալորեալսն»: Իսկ առաջին էջին վրայ խորագիր կը նշանակուի. «Վասն սուտ մարգարէին որ կոչիւր Սապէթայի Սեւի». բաժնուած է ութ հատուածներու. հեղինակին՝ Երեմիայի անունը լուծած է. ընդ ամէնն 20 էջ փոքր ութածալ:

Sabathai Sevi, ծնած Զմիւռնիա 1625ին, հռչակեց ինք զինքը Մեսիա եւ փորձեց յառաջ բերել լուրջ յեղափոխութիւն մը Հրէից մէջ (1666): Ահմեդ Բէօզորիւլու մեծ վեզիրը բանտարկել տուաւ. իսլամութիւնը ընդունելով միայն կրցաւ փրկել զլուսը²⁸. մեռաւ 1676ին: Ձեռագրի մը մէջ կը կարգամ իր մասին²⁹. «Ով եղբարք, թուա. ՌՃԺԵ էր, ապրիլ ամսոյն ԻԶ. Հրէից Մեսիան էկաւ, որ եւ Թաջալ եւ Նեոն եւ Գալտի անուանեցին. յետոյ բանդ գրին քաղաքն Ստամբուլու. եւ յետոյ հանին կապանօք ուղերկեցին Բողազ հիտարն. կապած եկաց Ե. ամիս: Ի Հրէից բազում ոսկի եւ արծաթ առաւ, թէ յետ Ը. ամսոյ լինելոց եմ թագաւոր: Ի բազմաց լուայ թէ ՁՌ. ոսկի է առեալ: Յետոյ եկաւ Ատրընայ առաջի թագաւորին տաճկացաւ. անուն եղին Ազիզ Մահմատ Բանգէ»: 16. Վասն վերատին յայտառակութեան Հրէից, «նոյնոյ Երեմիայի է շարագրեալ ոտանաւոր»: Սկզբնաւորութիւնն է.

է եւ այս խորհուրդ մեծ իմն հրաշին,
Որդւոյն Մարեմայ եւ Հօրն անեղին..

Տուներու սկզբնատուերը կը կապեն
ԵՐԵՄԻԱՅԻ :

Ի Ձեռագիրս Լ. Բայբուրթցեանի յԱխլցիս: Երուսաղէմ, Թ. 605 ք. եւ 959:

17. Վասն էֆմէֆնի առնաւուտ Տիմոյի ումեմն որ սիրեաց գաղջիկ մի հրէի Մրգատայ անուն եւ սուրբ խորհրդով քարոզէ նմա գրիստոսս. եւ աղջիկն խոստանայ երթալ ընդ նմա ուր եւ կամիցի մանուկն:

Յիստամպուլ քաղաք դուստր ոմն հրէի
Որ էր բընակեալ ի դրան Ֆէնէոի.
Յարտաքոյ դրան նոյն խկէլէի,
Յեղերս ծովուն որ Եալի կոչի...

= Ի Ձեռագիրս Լ. Բայբուրթցեանի յԱխլցիս: — Երեւան, Թանգարանի ձեռագիրներու Թ. 386, 52 ք—58 ք (ԺԸ. առանց խորագրի): Երուսաղէմ, Թ. 605 ք (1671), 959: Հմմտ. Բաղմալէս, 1897, էջ 424. Աւետիս Պաղտասարեանի օրինակութեամբ. հոս խորագիրն է՝ «Պատմութիւն Առնաւուտ Տիմօյին, որ զջնտի աղջիկն առեալ եւ փախեալ է»:

18. Այլ իմն բան հրէի կնոջն Քերայիս:

Աստ քեզ բան ծիծաղելոյ
սակս Հրէից ունիմ պատմութեան.
Երբեմն աստ կանայք Հրէից
ի զբօսանս դան ըստ սովորութեան...

Ձեռագիր՝ էջմ. 1675, 267 ք—270 ա (1732):

Կը գտնուի Ստամպուլոյ պատմութեան վերջը. նախնաբար գրուած էր իբրեւ մասն նոյն Պատմութեան Զ. գլխոյն, ինչպէս խոստարանութենէն ալ կ'իմացուի, ուր կ'ըսուի. «Դիպմունք Հրէից հարսին, որ գնացեալ ի Մանդրան ինդրել զկաթն եւ զկոզի եւ որպէս լինելն նորա» (Թորգոմեան, էջ 2): Կը գտնուի նաեւ Թորգոմեանի օրինակին մէջ, Ստամպուլոյ պատմութեան վերջը (Հմմտ. անդ, էջ 93, ծան.): Հետաքրքրական էր իմանալ թէ ո՞ր գետեղուած է հատուածս Երեմիայի ինքնագիր Ստամպուլոյ պատմութեան մէջ (Երուսաղէմ, Թ. 1030). բնագրի՞ն մէջ, թէ արտաքոյ բնագրին կը գտնուի ինքնակաց:

18. Վիմպաւուսիւն ընդդէմ Հրէից. կը յիշեն Չամչեան, Գ. 723 եւ Սոմալեան, Quadro, 160, «una dissertazione contro i Giudei, ove dimostra a loro di già successa la venuta del Messia ec.» Կը գրէ Երեմիա, թէ երբ Սարեթայ Սեւի մէջ տեղ ելաւ, շատերը զբազե-

²⁸ Հմմտ. Hammer, III, 588—589:

²⁹ Թորոս Աղբար, Բ., էջ 447—448:

յան Մեսիայի հարցով եւ գրեցին Հրէից դէմ վիճարանութիւններ. կ'երեւայ թէ նաեւ Երեմիա միջամուխ եղաւ վէճին եւ շարադրեց այս գրուածքը:

19. Վիքարանութիւն ընդդէմ Յունաց, «զոր նոյն ինքն Երեմիա իր ձեռքով գրած եւ նուիրած է Տիրացու Կիրակոսին³⁰»: Տէր-Յովհաննէսեանի³¹ համաձայն տաճկերէն լեզուաւ շարադրած է զայս Երեմիա:

Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Մատենա-դարան, Թ. 621:

20. Համառօտ հարցումնք եւ պատասխանիք. ի կատարածին կ'ըսուի.

«Ընթերցողք սորա ուսումնասէր մանկունք, յորժամ ընթեռնուք զսա եւ կամ օրի-նակէք, յիշեսցիք ի յաղօթս ձեր զԵրեմիայն որդի տէր Մարտիրոսի քահանայ(ի) Գոմուր-ձոյ Կ. Պոլսեցի, եւ զԹաղէնս երէց Համա-ձոյ Կ. Պոլսեցի, եւ զՄարգարի ըՄպահանայ զասպեան որդի տէր Մարգարի ըՄպահանայ Երեւանցոյ. զի բազում աշխատութեամբ հաւաքեցաք զսա ի սուրբ գրոց կարճառօտ բա-նիւք, ի յաստուածարանից, ի վիւրիսոփայից, ի պատմագրաց եւ ի կերպից ինչ աղօթից, զորս անեալ ի Լաթինացոց, զորս ի Յունաց եւ զորս ի Հայոց, ի վայելումն ազգիս Հայ-կազնեայց արամեան տոհմի, ի փառս Քրիս-տոսի ի Թուին Փրկչին 1681 եւ ի Հայոց Թուին ՌձԷ, յամսեանն Նոյեմբերի Ժ, ի Կոս-տանդինուպօլիս ընդ հովանեաւ սրբոյ Լուսաւորչի»:

Ձեռագիրք՝ Նոր-Ձուղայի Ամենավրկիչ Վանաց, Թ. 151 = Ս. Տէր-Աւետիսեան՝ Յուցակ, Թ. 491 (անտիպ): էջմ. 72, 123 ա—178 ա (Ժէ.) սկիզբն եւ վերջը պակաս:

Կը բովանդակէ զանազան, մեծաւ մասամբ կրօնական նիւթոց, բայց նաեւ Հայոց քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ հարցումներ եւ պատասխաններ:

21. Պատասխանի Աստուածով եւ վասն Աստուծոյ (ստ Սուքիաս վարդապետ), որ արգելեաց զ«Իսկ որ ասեմն», զոր ասացեալ են ի վերջն Հաւատամքին, ի նուաստ յերեմիայէ:

«Նախ միթէ եզի՞տ նա ի գիրս պատմութեանց եթէ այն այն որ ասացեալ է «Իսկ որք ասեմն» խոտան իցէ լեալ չարագործու-

թեամբ, որ վասն այնորիկ արգելէ զասացեալն նորա...

Վ. Այս բաւական լսողաց, թէ մին մին լաւ տեղեկացեալ մտադրութեամբ ընթերցողին եւ լուսիցեն եւ զդուշացին յայնպիսեաց»:

Խօսքը ուղղուած է Սուքիաս վարդապետի դէմ, որ փորձութիւնն ունեցած է արգելելու իբրեւ խոտելի Հաւատամքին կից բանաձեւը «Իսկ որք ասեմն»: Երեմիա Ա.—Խ. առարկութիւններով եւ ապացոյցներով ջատագով կը կանգնի ընկալեալ սովորութեան: Թէպէտ զգուշացած է յանուանի անուանարկ ընելու իւր ոսոխը, բայց հետեւեալ սողերու մէջ մատնացոյց ըրած է նորաձեւ վարդապետութեան քարոզիչը. «Ճաղեր եւ նախատանաց պատճառ գտաւ, զի ասել կարիցեն այլազգ քրիստոնեայք, թէ Հայք յայսմ ամի իմանալով զանգիտութիւն մոլորութեան իւրեանց՝ ի ձեռն Սուքիաս ումեմն հետոքի եւ աստուածաբանութեան վարդապետի բարձին ի Հաւատամքէն դիսկ որք ասեմն»: Պատասխանս գրուած է Եղիազար կաթողիկոսի մահէն քիչ ետքը, հաւանօրէն 1692ին:

Ձեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 779, թղ. 1 ա—4 ա (1793): Այս է հաւանօրէն Թորգոմեան, էջ 185 յիշուած գրութիւնը «Իսկ որ փառաւորեմք»ի (sic) վրայ: Ասոր հետ նոյն ըլլայ թերեւս՝

22. Պատասխանիք ընդդէմ այնցիկ, որ բամբասէին զԵկեղեցին Հայոց, յորում յիշատակին եւ Կղեմէս եւ զիւրք մի վահան հաւատոյ կոչեցեալ: Այսպէս ըստ Մ. եպ. Նշանիանի³²: Հաւանօրէն այս գրուածքս կ'ակնարկէ Սոմալեան³³, երբ կը գրէ. un' Apologia dei riti nazionali, sparsa di vivi rimproveri contro gli stessi suoi nazionali cattolici:

Ձեռագիրներ կը գտնուին յերուսաղէմ եւ ի Վենետիկ:

23. Ճառեր Եկեղեցական սուրբ ժողովմերու վրայ. կը յիշէ Թորգոմեան, էջ 185, որոնք կը գտնուին Սոմալայոյ պատմութեան ձեռագրին վերջը: Ինձ անծանօթ այլուստ:

24. Կտակ յաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաճախեալ յերեմիայէ բանաստեղծ է ի խնդրոյ որդւոյն Գրիգորիսի բետորի:

«Նախերգան. Անճառելի շնորհաց հոգւոյն տիրապէս ընդունարանն... Սովորու-

³⁰ ԲՁՄ. 1926, էջ 197:
³¹ Ժամանակագրական պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա. էջ 347:

³² Թորգոմեան, 735:
³³ Quadro, 160:

թիւն է վարդապետաց, յորժամ քարոզեն, նախ խօսին բան ինչ վասն գովութեան եւ ողջունի ամենօրհնեալ Կուսին...»:

Բաժնուած է Ա.—ԻԳ. հատուածներու. կից կայ «ցանկ Կտակիս ի գլուխս ԻԳ. բաժանեալ»: Երեմիա ռամկախառն գրաբարով կ'արտայայտուի հոս. Յակոբ Արիմեցոյ քարոզի հիման վրայ, զոր կ'ընդլայնէ նորանոր խորհրդածութիւններով:

Ձեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 407, թղ. 116 ա—146 բ (1697). հմմտ. Տաշեան՝ Յուլիոս, էջ 859:

25. Քարոզներ տանկերէն լեզուով: Ինձ ծանօթ են.

ա. Քարոզ ի վարդապետաց. ի բանն Լոյս ի լուսոյ (°): Սկիզբը ինկած է Թ. 407, թղ. 9 ա—21 բ ձեռագրին մէջ: Ի կատարածին կ'ըսուի. «Երեմիա բանաստեղծ շարագրող սոյն բանիս. յայսմ որդի եմ արուպ աղա՛ւնորհ Գրիգորիս, բաղձանօք ծրեցի մէջ Իջ՛ման Տեանն Փրկչիս» եւն:

բ. Կտակ խաչելութեան Տեանն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, թարգմանեալ թուրքի մուղթասարի, ՌձԻԸ (1679) թվականի, յերեմիայէ նըւսստէ Բիւզանդեցոյ, ի խընդրոյ որդւոյն իւրոյ Գրիգորիսի բարունւոյ:

Նախերգան. Տէր տուր ինձ լեզու խրատու... այլ քո եւ վասն քո եւ քեւ յայտնեցից զբան սրբազան առաքելոյն Պօղոսի, որ ասէ. Կտակ յետ մահուն հաստատուն է...: Մալում շէրիֆընըղ ալըր քի, պիւր ակվէթի զուրպէթլըքտէ քի վէֆաթ էյլէսէ...:

Ձեռագիր՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 407, թղ. 94 ա—115 բ: Ձեռագրիս մէջ կան Գրիգորիսի օրինակութեամբ տաճկերէն ուրիշ քարոզներ ալ, որոնց հեղինակը չէ նշանակուած. տե՛ս Տաշեան՝ Յուլիոս, էջ 859—860:

26. Համառօտ Յայսմաուրբ ի լեզու Տաճկաց. գրեալ յեջմիածին ի թուին ՌձԻԳ (1685), ուղղեալ առ որդին իւր Գրիգոր(իս) վարդապետ:

Այսպէս կը յիշէ Մ. եպ. Նշանեան³⁴. որ այժմ ինձ մանրամասն նկարագրութիւնը կու տայ:

Երեմիայի ինքնագիր ձեռագիրը, գրուած 1685ին յեջմիածին, կը պահուի այժմ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանը՝

Թ. 1076, թղ. 5 ա—139 ա: Բաժնուած է Ա.—ԺԳ. գլուխներու եւ կը պարունակէ 175 վկայաբանութիւն: Իբրեւ վերջին՝ ԺԳ. գլուխ գրուած է Յիշատակարանը, հայերէն լեզուով: Կը սկսի այսպէս.

«ՅԱյսմաուրաց ժողովեալ հակիրճ ի ԺԳ. գլուխս արամատեալ ի լեզու թուրքի ըստ տեղոյս յօգուտ լսողաց ի պատիւ սրբոց եւ ի փառս Քրիստոսի: Եւ այս ցանկ ըստ գիպող ժամու լիցի առ ձեռն հուպ առ քեզ իբրեւ զմականկ: Չորոյ աշխատողս յիշեսցես ի բարի, որդեակ իմ ընտրեալ, տէր Գրիգորիս բարունի: Իսկ տէրունականաց ոճից եւ առաքելոց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց, զի յայտնիք են ամենից ըստ աւուրց յիշատակի՝ անփոյթ եղեն յինչն այնմ սակի՝ որ յետին կարգի համարեցաւ»: Կը յաջորդեն գլուխներու ցանկ մը եւ ապա բնագիրը: Ի կատարածին՝ Յիշատակարանին վերջաւորութեանը՝ կ'ըսուի (թղ. 138 բ). «Թարգմանեցաւ եւ շարագրեցաւ եւ գրեցաւ սխալոտ ձեռամբ Երէմիայի յանձնութեան վայրի ի սուրբ էջմիածին ՌձԻԳ թուականի, ընծայելով առ որդեակին իմ Գրիգորիս բարունի: ... Եւ բովանդակն ձձՅ ճառ եղեւ, ամէն մին թուրքի մի լէզէթունի. եւ կարող են ըստ տեղոյն ճոխացուցանել ի լաց եւ ի յողբ, ի գարմացումն եւ ի սասանումն, ի գեղջ եւ ի կսկիծ, ի մխիթարանս եւ ի սփոփանս, ի յորդորումն աստուածպաշտութեան եւ յաշխարհատեցութեան: Եւ յամէն քարոզի մէջ զմին ճառ մի թէ թոցնես միւնասիպէթօնը՝ աւազ զգլի (°) զօգուէրի արիզ օլուր. եւ շատ ժամանակ չէրիք է: Եւ վասն զի այս իստիլահ եւ ի պարէթ՝ քան զգրեալսն յԱյսմաուրս առաւելան եւ ճոխացան: Եւ զի նոր է թարգմանութիւնս, թէպէտ անկարօտից չէ ինչ փոյթ. բաւ է»:

27. Պատմութիւն Մեծին Աղեփանդի. հայերէնէ թարգմանուած թուրքերէնի³⁵, ոտանաւոր չափով³⁶: Իսկական խորագիրն է.

Քիթ-այ հէֆեայէի ֆիհանկիթ Իսֆէնտէր գուրլագրնիյն. Լիսան Էրմէնեանտէն լիսան բուրֆնէ քէրնումէի էսք էլիագիր Իրէմեա:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց

³⁴ Թորգոմեան, էջ 736:

³⁵ Չամչեան՝ Գ. 723. Quadro, 160. Տաշեան՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալիսթենէսի վարուց Աղեփանդի, էջ 79. Թորգոմեան, 184—185:
³⁶ Ըստ Մ. եպ. Նշանեանի. տե՛ս Թորգոմեան, 735:

Մատենադարանի թ. 988, թղ. 6 ա—178 ա, Երեմիայի ինքնագիր օրինակը:

28. Պատմութիւն Հայոց, թուրքերէն: «Թարգմանեաց, կը գրէ Չամչեան³⁷, ի խընդրոյ գրագիտացն Տաճկաց ի լեզու նոցա զՊատմութիւն Խորենացոյն քաղուածով, ընդ նմին եւ զհամառօտ տեղեկութիւն ինչ ի վերայ Բագրատունեաց եւ Ռուրինեանց»: Չայս կը յիշէ շ. Ղ. Ալիշան³⁸ իբրեւ «Հայոց Պատմութիւն մի թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ թուրքերէն»:

29. Սաղմոսի Դաւթի, թարգմանուած թուրքերէնի 1692ին ի Կ. Պոլիս, ի խնդրոյ Կեսարացի Տիւնկիւնճեան բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը: Սաղմոսարանին կից տուած է նաեւ Հաւատով խոստովանիմ աղօթքին թարգմանութիւնը:

Ձեռագիրներ՝ էջմիածին, թ. 1644 (ԺԼ. դար). 1645 (1715): Վենետիկ, Մխիթ. Մատենադարանի թ. 85 (Սարգիսեան՝ Յուլիան, Ա. էջ 368—370). Հմմտ. նաեւ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի թ. 988, թղ. 101 ա—104³⁹ եւ 89 ա—92 ա:

30. Թարգմանութիւն Նոր Կտակարանի եւ մասանց Հին Կտակարանի ի լեզու Տաճկաց: Կը յիշէ Չամչեան (Գ. 723): Հին Կտակարանի մասն է անշուշտ Սաղմոսարանը. իսկ Նոր Կտակարանէն ծանօթ է ինձ միայն՝

Աւետարանն ըստ Յովհաննու, տաճկերէն թարգմանութեամբ. Ձեռագիր՝ էջմիածին թ. 1645, թղ. 119 ա—132 ա:

31. Հիֆեայէի Փարիս վէ վեցա. Թէրճէմէի Երեմիա Չէլէպի Բէօմիւրճեանց պերասէր մէհշուր տէր Կոմիտաս. նաչրիի քերթապ Յովհաննէս Աւետիքեանց Գայսէրիճէլ: Ասիթանէ, Չարդարեան պերասէրէր Փարիզասը, 1871, 8⁰, էջ 140⁴⁰:

Հրատարակիչը կը ծանուցանէ թէ ձեռագիր օրինակին ճակատը կը կարդացուի երկրորդ գրէն:

«Պատմութիւն Փարիզու եւ Վէնայի, շա»

³⁷ Չամչեան, Գ. 723:

³⁸ Հայագատում, Ա. § 133:

³⁹ «Տաճկերէն Սաղմոսի յիշատակարանն է, արարեալ Երեմիայի Բեօմիւրճի գատէի»: Այլ. «Գապիւլէի էրմէնիանտէն չէ՛րի Գայսէրիճէտէն Տիւնկիւնճի նամ. Իստանպուլէ ազմ խոնու վէ տէվէթի ալիշան վէ սուտտէի սէատէթուն վուքէլայի մուխթար վէ մուհթէրէմ պալ խըստէտէրընտէ տախլ օրուսըրքտէ...»:

⁴⁰ էջ 113—135 «Բտարան հայերէն եւ տաճկերէն րացատրութեամբ»:

րագրեցեալ ի Լատին լեզու, եւ թարգմանեցեալ ի Հայկական բարբառ, յուսեմնէ, Հոմերական ոճիւ, եւ վերստին թարգմանեցեալ ի Տաճկական բարբառ ոտաւոր ոճին, ի յերեմիա Չէլէպույ ի Բէօմիւրճեանց զարմէ, որ եւ բանասէր իսկ յորջորջի, առ ի զուարճութիւն ընթերցողաց»:

Ակնարկուած հայերէն թարգմանութիւնը, որմէ կատարուած է տաճկականը, Յովհ. Տէրզնցույ 1587ին ի Մարսէյ չրապարակ հանած «Պատմութիւն Փարէզ մանկանն եւ Վէնիայու դասերն Դաւթի իշխանին Վէնիայու քաղաքին» գործն է, «գոր թարգմանայու քաղաքին» գործն է, «գոր թարգմանեալ է ի Փրանկ լեզուէ ի հայ ի ձեռն տէր Յովանէս Տէրզնցոյ եւ իւր որդւոյն Խաչատուրին, ի քաղաքին Փրանցոց որ կոչեցեալ Մարչելիան» պահուած Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 88 ձեռագրին մէջ (Յուլիան, 354—355):

Երեմիայի թարգմանութեան սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է.

Փրանսա փատիշահն մէմլէքէթիտէ Իամի Գարլօ գըրալ ճիւլիւս իթտիքտէ Էմնայի էվլէլի վէ ախըրընտէ Իշուր նազլ օրուսըր վուքուին իւզրէ...

Վ. Պու նազլի իւշապըն ուշապ չաղըմտէ, Մէյլի թէրճիւմէյէ քէէննէ թիւրքճէ, Ձիյատ էնֆա տէվա պուլմագ սէվտայէ, Լաքին էօմրի'ւ Երեմիա նաֆիլէ կէշտի:

Ձեռագիր ծանօթ չէ ինձ:

32. «Թարգմանեաց, կ'ըսէ Չամչեան⁴¹, եւ իրեն հետեւելով Սոմալեան⁴², եւ բաղում ինչ ի Յունաց եւ ի Լատինացոց ի Հայս»:

Ինձի ծանօթ չէ յանուանէ թարգմանութիւն մը այս լեզուներէ, Երեմիայի ձեռօք:

Վիպասանութիւն յառումն Կրետէ կղզոյ գրուածքին մէջ կը յիշէ Երեմիա, թէ թարգմանուած է յունարէնէ Գիլիցի Պանայոտի

յոյնին վիճաբանութիւնը Տաճկաց հետ. կը գրէ. «...Քիլիցի ոմն Բանայոզ որ էր յոյն պղաւ եւ ի մերում ժամանակի պատուաւոր եւ երեւելի թէրճիման ի մէջ ինքնակալին Տաճկաց եւ ի մէջ Իմբերադօրին Նէմցէու... եւ

եւս եղև քննութիւն Վէլիլին վասն հաւատոցս Քրիստոսի՝ ի հարցմուն պարապեալ ընդ Բանայոզիս: Եւ նա անվեհեր գտաւ ի պա»

⁴¹ Չամչ., Գ. 723:

⁴² Quadro, 160:

տասխանիս որպէս գարս երջանիկ ի նախնիս⁴³. որ կայ յիշատակ նորա առ մեզ թարգմանեալ ի բարբառս մեր...» (թղ. 36 ա) :

Թէ Երեմիայի գրչէն է թարգմանութիւնս, չեմ կրնար հաստատել :

33. Յիշատակարան Սաղմոսարանի : 1661ին այցելած էր Երեմիա իւր հօրը տէր Մարտիրոսի հետ Նիկոմեդիոյ մերձակայ Ղըշայ գիւղը ի նաւակատիս նորակառոյց եկեղեցւոյն : Այս առթիւ նուիրած էր նոյն եկեղեցւոյն յանուն Խասկալցի Ղումբի տիկնոջ ձեռագիր Սաղմոսարան մը, որուն կցած է պատմական Յիշատակարան մը : Այս Յիշատակարանին մէջ կը յիշէ Կոնդակ մը, այս ինքն Նորակառոյց եկեղեցւոյն շինութեան պատմութիւնը, զոր գրած է ինքը : Ա՞յս Կոնդակն է արդեօք վերոյիշեալ Գովասանութիւնը :

Յիշատակարանը հրատարակուած է երիցս. տե՛ս վերը § 3, ծան. 25 :

34. Տօմարական գիտելիքներ դտնելու համար փրկչական եւ Հայոց թուականները. ոտանաւոր չափով : Ունի խրթնաբան ոճ եւ բառերու եւ խօսքերու գաղտնի իմաստներ : Սկզբնաւորութիւնը չէ նշանակած Մեսրոպ սրբազան :

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 1058, թղ. 106ա—119բ :

35. Թ ու լ թ ֆ ա ո զ ա ն ա գ ա ն ա ն ձ ի ն ս :

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի Թ. 1058 ձեռագիրը «մեծագոյն մասամբ ինքնաձեռագիր Երեմիա Չէլէպիի», հաւաքածոյք մըն է Երեմիայի նամակներու : Կը ներկայացնեմ այս տեղ բովանդակութիւնը ըստ ցուցակագրութեան Մեսրոպ սրբազանին : Ուրիշ խումբ մը թղթերու կը յիշէ Չամչեան Գ. 723. ասոնք անծանօթ կը մնան ինձ :

ա. Թ ու լ թ Ա. «առ որդիին իւր Գրիգոր (իս) վարդապետն վասն մահուան որդւոյն Յովսէփայ» :

⁴³ Panajotti Nicusi († 2 Հոկտ. 1673) ազգաւ յոյն, 22 տարի վարած է ի Կ. Պոլիս թարգմանի պաշտօն, նախ Աւստրիոյ կայսերական դեսպանատան եւ ապա Բարձրագոյն Դրան քով : Մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Յունաց եկեղեցւոյն : Վիճած է մեծ վեպերի ներկայութեան համարաւոր Վանի (Վանեցի) մուֆթիի հետ : Իր մասին տե՛ս v. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, III, էջ 651 եւ Voyages du Chevalier Chardin, t. I, Paris 1830, էջ 65 :

«Որդեակ իմ անդրանիկ եւ սիրելի տէր Գրիգորիսդ իմ, ընկալ զայս ի վերայ այնքան անհուն սիրովանաց եւ դաստիարակութեանց բանից, որովք ոչ տամ դոյլ եւ դադար սըրտիս՝ զքեզ դարթուցանել յիշատակօք դրոց սրբոց...» :

Թուական չունի : Կ'երեւայ թէ գրած է Պօլսէն յէջմիածին :

Ձեռագիր՝ թղ. 11ա—14ա :

Հրատարակուած ըստ մասնէ Թորգոմեան, էջ 726—727 :

բ. Թ ու լ թ Բ. «առ Գրիգոր (իս) վարդապետ որդիին իւր վասն տէր Մարտիրոսի եղբօր» :

«Լսեր ես ի զարպի մասալից. Տունեա ումեա իլէ եէնըր : ... Երբ ընկճեցաւ Գէորքն, հիմա որպէս թէ դարձցին ընդ երեկոյս որպէս շունք ի շըլ(իւ) : Ծանուցումն՝ աւաքութիւն. թէլ կու կարէր, սկսաւ հալաթ կտրել, փալամար կտրել... Ես իմ եաղովս ի տապակի տաղնապիմ. սա թէ գրեսցես ինդիր թէ աւաքութիւնս ի վեհէն գայցէ...» :

Կը տեսնուի ասկէ թէ Երեմիայի Գէորգ որդին քահանայացած է տէր Մարտիրոս յորջորջմամբ. որուն աւաքութեան պատիւ տրուելու մասին կը գրէ էջմիածին իր վարդապետ որդւոյն : Թուական չունի. բայց գրուած է Եղիազար Կաթողիկոսի կենդանութեանը :

Ձեռագիր՝ թղ. 15ա—բ :

գ. Թ ու լ թ Գ. «առ Գրիգորիս վարդապետ» (1682) :

«Ողջունիւ յիշեցուցանեմ քեզ դրանս դրոց որ կարողն են զքեզ առնել իմաստուն...» :

վ. Այսքան առ այս բաւական լիցի տառապեալ հօրէդ, յօր Վարդապետի, ՌձԼԱ» :

Բովանդակութիւնն է «հայրական գեղեցիկ խրատներ սուրբ Գրոց ճոխ օրինակներով» :

Ձեռագիր՝ թղ. 16ա—19բ :

դ. Թ ու լ թ Դ. «առ Գրիգորիս վարդապետ» :

«Ողջունիւ աստուածարեալ մեծանձնութեան ձերում յայտ լիցի, զի ոչ ես տեսեալ եւ ոչ գիտացեալ զհայր քո տառապեալ, որ դանկատ գրես յանուպայից...» :

Ձեռագիր՝ թղ. 91բ—92 :

ե. Թ ու լ թ «վասն մահուան Ապրօի» .

կ'երեւայ թէ ուղղուած է Եղիազար կաթողիկոսին: Ապրո մեռաւ 1676, Ապր. 15/16ին:

«Պատուական գլխոյդ, պատուական աջիդ ազերս հոգոյ մերոյ համբոյրն ընծայեսցի: Որով առնեմ ծանուցումն՝ ապստամբելոյն Աստուծոյ զբարձունսն ի միջոյ եւ վաղափուլ կործանունսն ամբարտակին...»:

Ձեռագիր՝ թղ. 20 ա—21 ա:

գ. Թուղթ քուրբերէն լեզուով, հասցէն եւ թուականն անծանօթ:

Ձեռագիր՝ թղ. 21 բ:

է. Թուղթ «Գանտիգատէն Գեյմէքուլահ

Ձէլէպիէ»:

Ձեռագիր՝ թղ. 22 ա—22 բ:

ը. Թուղթ «առ Խոսրով՝ մինչ կայր ի բանտն յեփրէնու»: Անթուական:

Ձեռագիր՝ թղ. 23 ա—25 ա:

բ. Թուղթ առ Եղիազար վասն Շաքըր Իրիցու որդւոյ մահուն»: Անթուական եւ թերի:

«Սրբոյ Հօրդ հասարակաց եւ Տեառնդ հոգեւորի պատկանաւորեալ ճառս առ յապաքինութիւն պատահելոյ կսկծանացդ ի պատճառէ պակասութեան Ոհանին ի մաքրագրուարթ յաչաց քաղցրութենէ...»:

Ձեռագիր՝ թղ. 26 ա—28 ա:

ժ. Թուղթ «առ առաջնորդն Գալատիոյ». որով կը յանձնարարէ իր որդին Գրեգորիս վարդապետ, որ մեկնած է Գաղատիա (1685, Յունուար 1):

«Բագում են սէր ի սկզբանէ, մանաւանդ թէ ի սրտէ առ սիրտ խօսեցեալն վկայէ...: Վ. Եղեւ գրեցեալ Երեմիայէ Բարունոյ տեառն առաջնորդի Եկեղեցւոյդ Գաղատաց-ւոց. Մաննորէն քեւ յարգելոյ, ի ԲԱՆԴ ՆԱ(Յ)ՆԱ. (= 1685) թուական Հայկայ, Ա.—յելս յունվար ամսոյն Նօմայ, Յանկել սիրոյդ գայս յարակայ. ի վեր ձգտեաց քան զկարս ահա»:

Ձեռագիր՝ թղ. 28 բ:

ժա. Թուղթ «Արքեպիսկոպոսի Ագուլեաց Տեառնդ Պետրոսի աստուածաբան վարդապետի»:

«Ըղձալի էր մեկ ողջազուրեւ գնամակ սիրոյդ պատուելի, որում արժանացուցեր. եւ զմեծ իմն աշխատանս տնտեսութեան յաւարտածելոյդ զգոհարանութիւն ընծայեցեր այնմ որ յաջողէ զամենայն յամենայն...: Վ. Եւ մինչ զմեծութիւնդ չեւ եւս տեսեալ զորդեակն իմ թղթով ի քեզ յանձնեցի

ի գալն յիզմիւռին. եւ արդ քեզ եւ ձերոցդ մեծաւ թախանձանօք ի քաղցրութիւն մարդասէր կամաց ձերոց ըստ ժամանակին կրել. զի հատուցումն փոխարինին որ խոստացաւ կատարելոց է ամենայնի. ամէն»:

Ուղղուած կ'երեւայ յէջմիածին, Եղիազարու հօն հասնելէն յետոյ:

Ձեռագիր՝ թղ. 29 ա—30 ա:

ժբ. Թուղթ առ աստուածաւէր ունի պարուն (խորագիր):

«Վայելչագունեղ արժանաւորութեամբ ճոխացելոյ եւ ըստ նարդենիս պայծառագունեղ պերճացելոյ, բարեպաշտօն իսկ եւ գերազանցապէս աստուածասէր պարուն...»:

«Հաւանական է որ գրուած ըլլայ 1670ին,

Ստեփանոս Մեղրեցի Պոլսոյ պատրիարքի օրով». որուն պատրիարքութեան աթոռ բարձրանալու ինքը, յիշեալ պարուն եղած է պատճառ. կ'ըսուի. «այլ ըստ քոյին քաղցր բարուց... բարերարեցեր առաջնորդին մերում... ըստ որում զմերս (եւ) զնորայն սիրտ հանգուցեր, յորմէ ունիմք զչնորհակալութիւնս մինչեւ ցայսօր, զի ոչ է համեմատ Ղազար եւ թութունճի եւ Սարգիս վատթարացն...»:

Ձեռագիր՝ թղ. 30 բ—31 բ:

ժգ. Թուղթ առ կաթողիկոսն Հայոց (Եղիազար):

«Սրբազան հոգեւոր Տիրի, Տեառն ամենամեծար... երկրպագութեամբ շնորհաբաշխ աջի ըստ նախնեաց յօրինի այսպէս ծանուցել...:

Վ. Կայ առցեն բանքս ի հեծութեան սրբտիս քեզ վաղեմի եւ անմիջոց սիրելութեանդ... շնորհակալ եմ վասն յիշողութեանդ տոմսիւ մատանցդ շնորհիւ. որպէս եւ միշտ անդրատին սիրով հայիս ի քոյդ հեզութեան բարերարութենէդ առ սիրելին քո ի գութդ վստահացեալ եւ հեշտարար սուրբ աղօթս քո յուսացեալ Երեմիաս»:

Ձեռագիր՝ թղ. 33 ա—բ:

ժդ. Թուղթ «առ Եղիազար կաթողիկոս, յորժամ գնաց ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի, գահակալեալ նստաւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, Բվին ՌՃ(ԼԱ):

«Ի շնորհաւորել զծայրագոյն քահանայապետութիւն քո Թեոֆան ամօք նախագուշակօք շնորհաւորեցաք, որ ի Բերիա բարեբաստեցաւ: Եւ զայն որ զկաղեխն իմ մազրթանօք թէ ի Հոռմկլայ կամ Երուսաղէմ

հանդիսացիս, տե՛ս զի այսօր համախմբեալ բազմադիմի եւ կաթողին բաղձանօք հարող ամենասրբունհի կաթողիկէն տարեալ էած ի Սիրոնն նոր...»: Վերջը թերի թողուած է:

Ձեռագիր՝ թղ. 32բ—35ա:

Ժե. Թուղթ Ա—Դ առ անձամօքս, ուր կը նկարագրէ սրտաուռ խօսքերով իւր անդրանիկ որդւոյն Գրիգորիս վարդապետի վազաժամ մահը: Առանց թուականի:

Ձեռագիր՝ թղ. 37բ—43բ:

Ժգ. Թուղթ (առ Եղիազա՞ր յԵջմիածին) յամէ 1682, ուր քսան հատուածներով կը նկարագրէ Կ. Պոլսոյ անցքերը: Նամակին սկիզբը դրուած է յիշեալ քսան հատուածներու բովանդակութեան ցանկը, որ հետեւեալն է.

- ա. Որս արքային յԱնդրիանուպօլիս:
- բ. Հրակիրունն էյուպին սարույ:
- գ. Սաստիկութիւն եասաղի գինույ:
- դ. Կոխելն զբաղանիս անառակաց:
- ե. Գողոցն ի տեղիս տեղիս:
- զ. Մուֆլիսութիւն վէզիրի պազրկեանին:
- է. Սոպուութիւնք նոր ընծիւղեալ երեսփոխանաց:
- ը. Անվափեր խորհուրդ ժամանակիս առաջնորդաց:
- թ. Վասն անձարակութեան Պետրոս վարդապետին:
- ժ. Աղանդ սուտ վկայիցն քաղաքիս:
- ժա. Անցք Մաթէոս չէլէպուցն:
- ժբ. Զարքային ստացեալն զնոր օտայլը:
- ժգ. Կեօմբուկձուն իրք ընդ Փռանկս:
- ժդ. Պատրաստութիւն հարսանեաց կեօմբուկձուն:
- ժե. Որս ուսկումրի չայիրին:
- ժզ. Խորհուրդ Ֆոանցայ արքայի ընդ կայսեր Հոռմայ:
- ժէ. Պատրաստութիւն Տաճկաց մարտի ընդ Մաճարս:
- ժը. Մահ Թէլլի սուլթանին Հոռմայչահի:
- ժթ. Վասն դեսպանին Մօսկօվաց:
- ի. Ողջոյնք ոմանց առ վեհզ սուրբ: Նամակը կը սկսի.

«Ուզփաճեմ ձեմարանի սրբազան ժողովոյդ ողջանիւ եւ այս յայտնեսցի...»

վ. Յերեմիայէ ընկալ զպատգամս նարդենական.

1682 ԸԶԾՆՆԴԵԱՆԸՆ Քրիստոսի զուով թուական.

Եւ ի Մինասն հասարակի Փէտարական.

1131 ՅԻՇԵԱ ՉԱՀՄԷԹԸԴ Թուականի մեր հայկական:

Ժէ. Թուղթ առ Նահապետ նորընտիր կաթողիկոս գրեալ ի Թեքիրտաղէ (1692), ծննդեան տօնէն քիչ ետքը:

«Յիսուսահինն եւ քրիստոսակառոյց սրբոյ մենաստանիդ մեծի զբաղձանս հոգւոց արդեանց արտայայտելով ի ձեռն նօմօսի...»:

Կը պատմէ թէ Գրիգորիս վարդապետ էջմիածնէն վերադարձին՝ ճանապարհին կը լսէ թէ վախճանած է Եղիազար. զայս Մննդեան տօնին օրը ի Թեքիրտաղ քարոյի ժամանակ կը գուժէ ժողովրդեան: Կը հաղորդէ տեղեկութիւններ Գրիսորիս վարդապետի մասին հանդերձ դրուատիքներով. կը շնորհաւորէ նորընտիր կաթողիկոսը: Հետաքրքրական է բովանդակութիւնը:

Ձեռագիր՝ թղ. 57ա—61ա:

Ժը. Թուղթ Մարտիրոս քահանայի եւ մահոտի Ամբակումի առ «Խաչատուր կաթողիկոս Սաայ» (1658):

«Ի գերապետական գլխոյն գերազոյացեալ եւ վերապատուեալ աթոռակցութեան Լուսաւորչին մերոյ հայրապետի երջանկի մատուցանեմք Մարտիրոս երէց եւ Ամբակում սիրելիք քո համբոյրս երկնաչու գարշապարիդ...»:

վ. Եւ գտէր Տրդատս սիրով ուղարկեցաք հաղիւ առեալ ի ձեռաց զոռոգամիտ աթոռակալացն քաղաքիս, զորոց զբարուց տեղեակը ես, եւ խաղաղութեամբ ուղարկեցաք ի սէր եւ յօրհնութիւն քո. ողջ լեր: Թ՛վն Ռձէ»:

Երեմիայի ձեռագիրն է. հաւանօրէն ինքն է նաեւ խմբագրողը:

Ձեռագիր՝ թղ. 62ա:

Ժք. Ուղերձ «առ քազաւարն Ֆռանցու: Ի փառս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի վերայ աշտանակի եօթնաջահեան լուսով բարձրացեալ քրիստոսասէր թագաւորն Լուսովիգոս, որ ընկալեալ է զթագաւորութիւն առ ի հովելոյ զբազմահոյլ ժողովուրդս Տեառն: Չորս եւ արժանապէս կարգաւորեալ եւ զարգարեալ՝ ըստ որում եւ ինքն հոգեկան մասամբք պայծառացեալ, եւ մեղաց

ադան ի բաց բարձեալ հեռի յինքենէ, եւ առ տէրունի զչաւիդն որ է ճշմարիտ ճանապարհ եւ կեանք: Վասն որոյ խնդրեսցուք եւ աղօթս ձիգս տարածեսցուք առ ամենակարող աստուգապէս ճանապարհն եւ ի կեանս հասցէ յանդճն եւ յաւիտենական փառս օրհնեալ արքայութեան: Եւ զծիրանածին զպայազատացեալ թագաժառանգ զորդիան իւր փառօք թագաւորականօք պսակեսցէ յազգաց ազգս ամբողջ կենօք ի պարծանս եւ ի յաղթութիւն ժողովրդեան իւրոյ. ամէն:

Գրեցեալ եղեւ ի թիւն Քրիստոսի 1687 ի փաշաթօրութեան պարոն իշխանի փեթրօ ձերարարինի ի Ղալաթա քաղաք»:

Թէպէտ յայտնի չէ նշանակուած թէ ո՞րոնց կողմէն կը մատուցուի ուղերձս Լուսինի թիւն եւ կամ թէ ո՞վ է անոր խմբագրիչը, բայց կ'երեւայ թէ Երեմիան է հեղինակը:

Ձեռագիր՝ թղ. 65 ա: ի. Թուղթ առ անծախօք ոսկն (1686): Ձեռագիր՝ թղ. 80 ա—81 ա: իա. Թուղթ առ անծախօք ոսկն. կրօնական բովանդակութեամբ. կը սկսի.

«Տէրն մեր Քրիստոս ըստ մեծի եւ անճանելի խոնարհութեան իւրոյ որ ի կերպարանս Աստուծոյ էր զկերպարանս ծառայի էառ...»:

Երուսաղէմ, թ. 1059, թղ. 65 ա—68 ա: իբ. Թուղթ առ Տ. Գրիգոր Եպիսկոպոս: «Տեանն Եպիսկոպոսի եւ հոգիքնկալ սրբակրօնի՝ Տեանն Գրիգորի բանի սպասուորի ի մէջն ընծայելոյ հօրս նուաստի...»:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, թ. 1059, 69 բ: իգ. Թուղթ առ պատրիարքն Յռնաց Երուսաղէմի:

Կը յիշէ Տէր-Յովհաննէսեան՝ Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. Ա., էջ 403—404:

Իդ. Թուղթ առ Եղիազար կաթողիկոս (1690): Հասակոտորներ յառաջ բերուած Չամչեանէ՝ Գ. էջ 722 եւ Հ. Յ. Թորոսեանէ՝ Վարք Մխիթարայ արքայի Սերաստացւոյ. Վենետիկ 1901, էջ 28—30. (Հանուած Տարեկան պատմութեան 965—970 էջերէն): Մեսրոպ Եպ. Նշանեան կը համարի թէ

նաեւ Մարտիրոս քահանայի, Երեմիայի հօր առ Եղիազար 1664ին գրած «Նամակին խմբագրողը, ինչպէս ոճէն բացայայտ կ'երեւի, է նոյն ինքն Երեմիա Չէլչպի Քէօմիւրճեան»:

Ս ի ո ն, 1932, էջ 278 ծան.: Նամակը հրատարակուած է ամբողջութեամբ անդ, էջ 278—280:

36. Ուղեբձֆ գաւնագաւնֆ: Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թ. 1059, որ Երեմիայի ինքնագիր ձեռագիրն է, կը բովանդակէ իւր ծոցը զանազան ուղերձներ, ոտանաւոր չափով, որոնք ուղղուած են զանազան անձերու, գրուած տարբեր ժամանակներու մէջ: Հեղինակը ապա հաւաքած է զանոնք մէկ հատորի մէջ, առանց ժամանակագրական կարգի նայելու: Այս ուղերձներու ժամանակագրական յաջորդութիւնը զժուար է ստուգել այժմ, որովհետեւ ես ունիմ աչքի առջեւ պարզ ցանկ մը միայն, ուր Մեսրոպ սրբազան յաճախ նշանակած է ուղերձներու լոկ սկզբնաւորութիւնը, առանց վերջաւորութիւնը տալու: Հաւանական է, որ Երեմիա իւր ուղերձներու վերջաւերութեան բառախաղով տուած ըլլայ զբովանդակութեան տարին, ինչպէս սովոր է ընել նա այլուր:

Ես կարեւոր համարեցայ առանց ձեռագրին կարգին միտ զնելու դատարարել բովանդակութիւնը ըստ նիւթոյ:

Ա. Սիւրոյ եւ յարգանաց ուղերձներ: ա. Թուղթ սիրոյ առ Նիկոմիդացիս (1672):

Երգ զեղապար ըզձիւք լըցեալ, Առ կարօտեալսդ սիրահիւսեալ...

26 բառեակ. առաջին վեց տուններու սկզբնատառերը կը կապեն՝ ԵՐԵՄԻԱ:

Վ. Կարօտ մնացի մեծ բժշկին, Պանդալէմօն սուրբ վրկային, Մեղք ի վիզն տէր Ասծատրին, Որ մեծ երէց է քաղաքին:

Եւ այս բնակչաց սուրբ քաղաքիդ, Լիցի ընծայ եւ արմազան. Երեմիաս ձեր սիրական, Գըրեց ի ձԱՌ (1672) Հայոց թվական:

Ձեռագիր՝ 1059, 42 ա—44 ա⁴⁴:

⁴⁴ Հրատարակուած՝ Սիւն, 1932, էջ 393: Վերջին տողը հրատարակելը կը կարգայ. «Գըրեցի ձԱՌ» (1652). բայց այս տարին կանուխ է Երեմիայի գրական գործունէութեան համար:

բ. Ի յերուսաղէմէ առ Ի Ստամբուլ, Թուրք ողջունի (1664) :

Տօստ եւ եարան մուհիսներաց
Գիտողաց զմեզ եւ չգիտողաց .
Ըզմեղաւորս հարցանողաց,
Ուրոյն ուրոյն լիցի ընծայս . . .

Ընդ ամէնը 19 երկտող . կը վերջաւորի .

Ի ԿԱԹՈՒՅԻՆ Հայոց թուական՝
Հազար հարիւր երեքասան,
Միով մասամբ այժմ յաւելան,
Որոյ թիւք այս այժմ լցան :

Ի սուրբ քաղաքս գրրեցան,
Երուսաղէմն որ անըման .

Ըխտատեղեացքս բերկրական :
Ի մուտ աւուրս բարեկենդան ,

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 55 բ :

գ. Թուրք առ բարեկամս իւր Ի Թէֆիս-տաղ, ուր կը գտնուէր այն ատեն իր որդիին Գրիգորիս վարդապետ : Անխորագիր (1691°) :

Երջանկափառ քահանայից
Թէքիրտաղու բարեկամից
Մեր վարդմի գեր ծանօթից
Ողջոյն հասցէ ուրախալից . . .

Ընդ ամէնը 93 տուն : Ունի զաւելտա-խառն ոճ, տեղ տեղ թուրքերէն ասութիւն-ներով համեմոճած : Տուներու սկզբնակապ զբերը կը յօդեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ՀՕՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, կրկնուած քանի մ'ան-գամ : Հետաքրքրական է մանաւանդ անո՛ր համար, որ Թէքիրտաղի ժամանակակից երէցներն ու գլխաւոր անձինք յանուանէ կը յիշուին :

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 49 ա—52 ա :

դ. Թուրք առ Հայրն ծերունի : «Ձայս Ի խնդրոյ ումեմն Մանուէլի գրեաց որ առ Հայնր ծերունի :

Երկնահանգոյնդ եւ ամպըդ քաղցրահոտան . . .

Տուներու սկզբնատառերը կը յօդեն՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ԱՍՍՅԵԱԼ ԵՂԵԻ :

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմի, Թ. 1059, 28 բ—30 բ :

ե. Թուրք առ Աբրահամ Չելէպի . «Ձայս գրեաց վերծանութեամբ առ Աբրո ոմն իշ-խան, որում գլուխն ունէր բան վեց տամբ յանկեալ անըրաղարձ եւ զի ոչ գտաւ . իսկ մնացեալն այս է, որ գրեցաւ, որում գլուխն «Ի գերահրաշ» :

Ի գերահրաշ լուսոյն լցեալ,
Շնորհօք նորին գերազարդեալ,
Պարգեւ նորին աղբիւրացեալ,
Վտակօրէն ի քեզ հեղեալ . . . :

Կը յաջորդէ՝

Ի ներքոյ նամակիս գայս գրեաց թէպէտ ստանաւորաբար, այլ նախագիծքն՝ զանուն իշխանին եւ վերջնագիրքն՝ զանուն գծողին յայտնէ . եւ զայնս որ ասացաւ՝ Փռանկի տա-ռիւ եւ հոռմի գրեցաւ, թէպէտ աստ անդէպ :

Այս բան որ աստ դժեալ է
Բայիւ, բառիւ կապ հիւսեալ չէ՛ր,
Բամկականաց զհետ եղէ
Աստ զնոցին բառս զնե՛մ . . .

Տողերու սեղընատառք ԱԲՐԱՄ ԻՇԽԱՆ ՄԱԿԵՆՈՆԱՅՈՅ ՆՈՒԷՐ ԵՒ ԸՆԾԱ, իսկ վերջնագիրք՝ ԻՐԷՄԻԱ ՉՆՉԻՆ ԴԱՐԱՆԱ-ՂԵՅԻՈՅ ԱՍՍՅԵԱԼ ԷՂԵԻ կը կապեն :

Ասոր կից կայ՝

Իսկ գայս ի վերայ գրեաց թէ հասնի առ այս ինչ ձեռ ուրուք եւ այլազարառ վի-պեաց . նաեւ նախագիծն եւ վերջնատառ ունի զյայտնի ինչ . եւ զտառսն ամօճկի արար՝ զա-նունն ի միջի եւ զթիւն ամսօք :

Մալիմ իղէթ չէլէպիմէ

Ալիշան ու սուլթանիմէ . . .

Սկզբնատառք տանց՝ ՄԱՐՏԻՐՕՍ ՓԱՓԱ ՉԱՏԷ . . . ՊԷՆՏԷ, իսկ վերջնատառք՝ ԻՐԷ-ՄԻԱ ԿԷՏԱԷՄ (°) կը կապեն :

Վերջին երկու տողերն են՝

Տիյէ պիտէաթնամէ պէնիմ \ . . .

Էլիֆ պէ ըէ վալ⁴⁵ չէլէպիմ : \ . . .

20
11
700
1781

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, թղ. 33 բ—36 բ :

գ. Թուրք առ պարոն Սարգիս Ապրոյեան (1658) : «Ձայս նամակ առ որդի նորին [Աբրա-համ չէլէպույ] գրեաց, որում անունն նախա-ղիծ տանց յայտնէ եւ զիւրն ի վերջնատառն այլազն տառիւք» :

Անձինն անեղ եւ գերալրում,
Էն եւ Աստուած լոյսն անպատում . . .

⁴⁵ Այս ինքն ԱԲՐՈ : Լուսանցքի թուարանական գործողութիւնը առեղծուածային է . գումարը նշանա-կուած է 1681, իմա՝ 1671 . Ապրո վախճանած է 1676ին :

Տուներու սկզբնատուներն են՝ ԱՖՐԱՀԱՄ ԻՇԽԱՆԻ ՈՐԴՈՒ ԱՌ ՊԱՐՈՆ ՍՍՐԳԻՍ. Իսկ վերջնատուներն են՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԻՐԻՅՈՒ ՈՐԴԻ ՅԷՐԷՄԻԱ ՄԱՌԱՅԷԴ:

Ասոր կից կայ.

Զայս ի ներքո քղթից արար՝ տառս իբր հանելուկս, այսինքն անդրադարձ ի գլխէ առ վերջ. հայ բառ, ի կիսոյն տաճկի. նոյն եւ դարձն:

Է լավ թէ վատ, էր պող թէ համ,
Բամէ յալէտ նայէ մըտԱ.
Էմ իթէրսահ գայլը նազիր
Միզանէ զիհ աճիպ էմբա Գ.
Իսրաֆ պա՛րէ թահի թէլի
Աֆէրիմ թա իպրէթ նիքէՍ:

Նոյնը հակառակ ուղղութենէ կարդացուած՝

Սահէթ զապտէ տալէթ վալէ
Ատըմ էյան տէքվայէմար
Բիզան զըյազ հասրէթիմէ
Գարմէ պիճա հիզէ նազիր
Իլլէթ իճաթ էրապ Փարսի
Սէքին թէրպիաթ միւրէֆԱ.

Երեմիայի նիազ ՈՃՆ է⁴⁶
Բամ տառիւքս զթիւ ախէ,
Էն փրկչի տեառն ՄԱՌԱՆ ԵՄ (= 1657),
Մակ երկ քառից զթիւ աճեմ⁴⁷:
Ի սէր սիրոյդ ճոխ պարունի,
Այսքան եւեթ բաւ ծանիցի:

Կը յաջորդէ՝

Գիրս անյարմար ընթանայցէ,
Ի Կոստանդնու մեծ քաղաքէ...

Տողերու սկզբնատուները կը յօդեն՝ ԳԻՐՍ ԵՒ ԲԱՆՍ ԵՐԵՄԻԱԷ:

Զեռագիր՝ Թ. 1059, 36 ր—39 ա:

Է. Աղերս առ Պետրոս չէլէպի (անխորագիր):

Պերճապատիւ ազնուափառ ի մեծ ազգէ...

Տուներու սկզբնատուները՝ ՊԵՏՐՈՍ ԶԷԼԷՊՈՅ. վերջնատուները կրկնութեամբ՝ ԵՐԷՄԻԱՅԻ ԱՂԵՐՍ:

Զեռագիր՝ Թ. 1059, 41 ր—42 ա:

⁴⁶ Այս էնքն՝ ՌՃԷ = 1658:
⁴⁷ Ըսել կ'ուզէ անշուշտ, թէ 1657 փրկչական թուականին միւսորը պէտք է ուր կարդալ (1658):

ը. Անխորագիր:

է՛յ ծնունդ մտացս իմ բըխմանէ,
է՛յ իմ թռչուն որ մատանցս է...

Տողերու սկզբնատուներն եւ վերջնատուները՝ ԷՐԷՄԻԱՅԻ:

Զեռագիր՝ Թ. 1059, 40 ա:

Ք. Առ Յովնաթան (անխորագիր):

է՛ բանաւոր թռչուն՝ Լ արգոյ...

Տողերու սկզբնատուները՝ կրկնութեամբ՝ ԷՐԷՄԻԱՅԻ. վերջնատուները՝ ՅՈՎՆԱԹԱՆ:

Զեռագիր՝ Թ. 1059, 40 ր:

Ժ. Առ Պոնտացիս (անխորագիր):

է՛յ բանաւոր թռչուն՝ Լ արի
է՛յ իմ մտացս մատանցս շնորհի
Բոտեալ ծանո՛ղանձկութեանս տա՞: ...

Վ. Անմոռաց լեր անուանց յարգո՛ւ

Այն Յովակիմի բարեբարո
Յովաննէան որ երէց բանիոս
Յերեմիայէս որք ի Պոնտոս:

Սկզբնատուք՝ ԷՐԵՄԻԱՅ. վերջնատուք՝ Ի ՊՈՆՏՈՍ:

Զեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 67 ր:
Ժա. Առ պարոն Իմանիէ (անխորագիր):

է՛ բանաւոր թռչուն՝ Լ արի.
է՛յ դու մտացս մատանցս շնորհի.
Բամկիս զբաղձանս հոգւոյ բանա՞մ
Բոտեալ ի քեզ զբանս իմ փութա՞մ...

Վ. Ահա անունն անմոռաց է
Ազնիւ պարոնն Իմանիէ:

Սկզբնատուք՝ ԷՐԵՄԻԱ. վերջնատուք՝ ԻՄԱՆԻԷ:

Զեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 66 ա:
Ժք. Առ Պետրոս վարդապետ յէջմիածին (1684): Անխորագիր:

Երաժշտի տեառն Պետրոսի
սուրբ կրօնազգեսաց դարապետի
Բարունօրէն զմանկունս մարդես,
հոգւով սրբով շնորհազարդէՍ...

Վ. Աղերսեմ զի ընդունելի,
Իբր իմն ընծայ ը՞ստ իմում կարի
Լրմամբ ի թիւս մերոյ Փրկչին,
Ի ԾՆԸՆԴԵԱՆՆ ⁴⁸ հուպ ի տօնին:

⁴⁸ Զեռագիրն ունի «ի ծննդեան եւս հուպ ի տօնին» երեմիա հոս բառախաղով կ'ակնարկէ փրկչական 1688 թուականը, որ նոր է սկսած. եւս անիմաստ կը մնայ, զոր պէտք է ջնջել:

Եղեւ գրեալ յէջմիածնում,
 Բահորդ ի գիւղն ի վերջն հաշո՞ւում,
 է եւ սա զեզ օժանդակում,
 Մին եւս ընկեր ի քո շաւղում.
 Ի ձեռն Մէլիք որ իմանում,
 Ա՛ծ Ի ԲԱՌԱԿ Հայոց թըւում⁴⁹:

Սկզբնատառք՝ ԵՐԵՄԻԱՅԻ ԳՐԸՆԱԼ.
 Վերջնատառք՝ Ի ՍՈՒՐԲ ԷՉՄԻԱԾԻՆ: Գրու-
 թեան տարին է Ա՛ծ Ի ԲԱՌԱԿ, այն է ՌՃԼԶ
 = 1687:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 66 ա:
 Ժգ. Առ վարդան ոմն (անխորագիր.
 1691):

է քերթողաց քերածն հորդան,
 Բամն որ նախադասիւզ կարդան...
 Վ. ԻՉԻՆ շրջանդ բանի բորդան:

Տողերու սկզբնատառերը կը կապեն ԵՐԵ-
 ՄԻԱՅԻ:

Ձեռագիր՝ Երուսաղէմ, Թ. 1058, 66 բ:
 Ժդ. Տանկաբարբառ քուղք (առ Գրիգոր
 Զելեպի) եւ արգ. նախագիծ գնորայն անուն:

Գամէթ ըլ թիֆիլ ու սէրվի բէվան,
 Վէրիփ տուր սանա թանդրիմըզ սուպհան:

Տուներու սկզբնատառերը՝ ԳՐԻԳՈՐ ԶԷ-
 ԼԷՊԻ ՍԷԼԱՄ:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 30բ—31բ:
 Ժե. Տանկաբարբառ քուղք որ է մուհա-
 պէքնամէ առ Պուրապիս ոմանս:

է՛յ վարում օմրումտան թահանէ սուլթան,
 Օլուր Լէյլի Մէճնուն հուննունէ պաքան ..

Տուներու վերջայանդ տառերը՝ ՆԻԱԶ
 ԷՏԷՐ ՔԷԼԱՄ:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 31բ—32բ:
 Ժզ. Առ տանիկ ոմն հայագարմ քուղք
 նաեւ արգնամէ նախագծօփ:

է՛յ մէնիմ սուլթանրմ չէլէպի աղամ,
 է՛յ իզէթլիմ մէնիմ բուհ ու բէվան...:

Սկզբնատառք՝ ԷՐԷՄԻԷ ՊԷՆՏԷ:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 32բ—33բ:

Ժէ. Առ Ապրօ Զելեպի (անխորագիր):

Քէլամըմ նասիրան եօղսուլէն կէտա,
 Եօմ եթմիշտիմ պու էզէլաէն ալա...:

Տողերուն սկզբնատառերը կը կապեն՝

⁴⁹ Կ'երեւայ թէ տողերու մէջ Երեմիա քերեւեւան
 բարբառին առմ բայակերտ եւ հուրվակերտ ամանցը
 սկնարկել կ'ուզէ:

ՔԵՕՄՈՒՐՃԻ ԶԱՏԷ ԷՐԷՄԻԱՏԷՆ. վերջա-
 տառերը կրկնութեամբ՝ ԱՊՐՈՒ ԶԷԼԷՊԻԷ:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 39բ:

Ժը. Անխորագիր:

էսրարի սաֆիաթ սըտգի սատէ...:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 41 ա:

Ժք. Թուղք առ Մուրատ չէլէպի (ան-
 խորագիր):

Մումինան ասլի փաքրտէն

Ուշմաղէ նայել էճտար.

Նէսլի կիււչին իպրէթ փէյտա,

Մէյվէտարի սէն տիլլար:

Ընդ ամէնը 12 տուն. սկզբնատառք՝
 ՄՈՒՐԱՏ ԶԷԼԷՊԻՄ:

Ձեռագիր՝ 1059, 52բ:

Ի. Թուրքերէն ոտանաւոր մը, 12 եւ կէս
 տուն, ուղղուած բարեկամներուն, որոնց ա-
 նունները կը յիշուին: Սկիզբը կը պակսի:
 Վերջին տունն է.

Ահի չարլէ Փազաթ բիճամ

Քիմ տուտէն ունութմամազ.

էրէմիա պու ճիհանտէ

Թէք պիր կէտա դուլունուգուուր:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 53 ա:

Բ. Միսիքարախամփ:

Խա. Թուղք միսիքարախան առ Աբրահամ
 Զելեպի (1664):

«Չայս թուղթ յերկար ողբերգական ա-
 ոսքեալ առ Աբրահամ չէլէպին, որ էր ի
 Կորնթոս Մօտա եւ աստ վեցամեայ դուստր մի
 ունէր զի մեռաւ. նախերգարար եւ դամագամ
 տրամատութեամբ. յիշեա ի Քրիստոս:

Սանդակաթ սէք սիրապանձեալ,

Սանդաղատիւ յիւրն ձեմեալ...:

Ընդ ամէնը 41 քառեակ: Վերջին երկու
 տուններն են.

Եղեւ ի զրաւ սիրալրական

Բոտեալ քարտէսս մեյանական,

Երախտաւորդ իմ պատուական,

Մաննայ ընկալ աղերսական:

Ի ԿԱԹՈՂՈՅԻՆ⁵⁰ գուլոյս թվական,

Աստուածածնիս տօնի փոխման,

Յորս ցնծացուը յուսով համայն,

Ի շնորհս լինել մեք օրհնարան:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 44 բ—49 ա:

⁵⁰ Իմա՝ ՌՃԺԳ = 1664:

իբ. Թուղթ վշտակցութեան առ Կարնեցի
Խօնայ Կարապետ (1681):

Երբ ի կատար եհաս որդիդ
տեսեր ծաղկեալ
Յօր հարսանեաց զթագն եւ զպըսակըն
համբուրեալ...

Ընդ ամէնը 32 տող. վերջաւորութեան
սկզբնատառերը կը կապեն՝ ԷՐԷՄԻԱ.

Եղէ լսող ձայնի փողոյն տարսոնացի,
Րոտեալ զսփոփանս սրաի նորա զճառս
երգեցի.

Ետու ինչ դեղ վշտակցելով նորա վշտի.
Մեր թիւ Հայոց հազար հարիւր եւ երեսնի,
Ի Կոստանդնուպօլիս դիպեալ սեպտեմբերի,
Առն Խօնայ Կարապետի որ Կարնեցի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 57 ր:

իգ. Ողբերգութիւն ի մահ Երիտասարդի
ուրաւ (անխորագիր):

Այրն ասէ. ա՛յ մարդ լըսէ իմ գանգատիս,
Աշխարհս է արտասուօք լի թէ լաւ նայիս...

Անձինք, նմանութեամբ Մարտիրոս Ղա-
րահիսարցւոյ տաղերուն:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 58 ա—59 ա:

Գ. Գովասանակամբ:

իդ. Գովեստ Փիլիպպոս Կաթողիկոսի:

Տէր փլիպպոս սրբահոգի
տատրակ ամբիծ.

Տի տղայականդ չիք արատ քեզ
եւ կամ ինչ բիծ...

Ընդ ամէնը 34 տող, որոնց սկզբնատա-
ռերն են Տ. վերջին տունն է՝

Տեսան հաճոյ յաղօթս քո
տուրբ եւ բարի,
Տարփամ յիշել վասն Աստուծոյ
Տէրդ իմ բարի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 53 ր—54 ա:
իե. Գովեստ Նահապետ Կաթողիկոսի:

Նահապետ հայրապետ,
Նոր անձամբ նեալ նորնակէտ.
Ներգործակ ներախոհ,
Նեղկատունդ նօյեմին...

Ընդ ամէնը 32 տող, որոնց սկզբնա-
գրերը, ինչպէս նաեւ բառերուն մեծագոյն

մասը ն գրով կը սկսին: Ի կատարածին կան
հետեւեալ տողերը.

Իսկ թէ Հայոց մեծ նշանիւ
թուական ինգրի.

ԸՂԾԱԿԱՆԻՇ¹ Դ ՀԱՆ ՄԱԿԱԲԱՆԴ²

ՅԱՆԳԵԱԼ(Ն)³ ՆԻՇ ՄԻ⁴

Է ՀՈԳԵՄԱՆԴ⁵ ԻԶԻՆ⁶ ՄԻԶԻ⁷

ՉԱՄԱՆԴ Խ(Ը)ՆԿԻ⁸

ԽԱՆԴ(Դ)ԱԿԱԹ ԻՄՆ⁹ ԿԱՊԵԱԼ(Դ) ՉԹԱԳ

ԻՄ¹⁰ ԳՈՆԵԱ ԱՃԻ¹¹

Եւ ՃԱՌԵԼԴ¹² ՃՈՒՆ¹³ ՄԻՆ ՅՂԿԵԱԼ Է¹⁴

ԺՈՅԺ ԻՄ¹⁵ ԻՆԶԻ¹⁶

Վեշտասանիւք բայիւ բանիւ
արձանագրի:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 54 ա—54 ր:

Հեղինակը փորձած է հոս ՌձՊ (1691)

տարին 16 բառախաղերով ներկայացնել:

Ասոնցմէ Թ. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 13,

15, 16 գրերու գումարմամբ կու տան ճշգիւ

ՌձՊ: Մնացեալները պէտք է լրացնել՝ Թ. 3

յանգեալ = յանգեալն, 8 ինկի = խընկի.

9 խանդակաթ = խանդդակաթ. 10 կապեալ

= կապեալդ: Իսկ Թ. 11 գոնեա անի կու տայ

«ՌձԼ» եւ Թ. 14 մին յղկեալ է կը համապա-

տասխանէ «ՌձԺԳ» տարւոյն: Թերեւս «գո-

նեա աճի» ըստ իմաստին կ'ենթագրէ թէ կա-

րօտ է լրանալու. նոյնպէս «մին յղկեալ է»

կ'երեւայ թէ գումարին թերի ըլլալը կ'ակ-

նարկէ: ՌձՊ = 1691 ճշգիւ Նահապետ կա-

թողիկոսի գահ բարձրանալու տարին է:

Այսպիսի բառախաղերով ներկայացուած

են նաեւ ՌձԼԳ եւ ՌձԼԴ տարիները Թ. 1058

ձեռագրին մէջ (թղ. 66 ր).

Է ՊԱՀԵԼ ԻՄ. ՌԱԲԲԻ ՀԱԼԷ. Է ԴԱ ԱՋ ԻՄ.

ՄԵԿՆԵԱ ՉԻՆԵԱԼ. Ի ԴԱՌ ԱՃԷ. ԱՄ ՊԱԽԱՂ

ԹԻւք:
Է ԾԱՂԿԱՆԻՇԴ. ՌԱՄԵԱԼ ԷԻ. ԷՂԵԱԼՆ ՇԱՂ.

ՄԻ Է ՊԱՀԵԱԼ. Ի ԲԱՆԴ ՆԱՅԵԱ՛. ԱՀԱ

ԱՌԱԿ:
իգ. «Առ քաղաւորն Լեւայ» Յովհան-
նէս Գ. Աղերս մաղթանաց ի պատեհառիթ
գահակալութեան նորին, ի կողմանէ Հայոց
Կամենից քաղաքի (1679):

Ընդ տիրապետութեանդ ըստ կարգի արքայ,
Ի գահ սյղմ փառաց քաջագեղ արքայ,

Բօլօնէայ երկրիդ մեծանուն արքայ,
Երրորդ Յովհաննէս չքնաղ թագաւոր:

Ամբողջը կը բաղկանայ 67 տուներէ,
որոնք կը վերջանան «Թագաւոր» բառով:
54—61 տուները կը վերաբերին Լեհաստանի
հայ գաղութին, զորոնք յառաջ կը բերեմ
հոս.

Անյագ գաղանէն նախնիքն այնց եւ մեր,
Չո՞ւեալ հասեալ էին ի տէրութիւն ձեր.
Դառնաշունչ ժանեաց բոծորացըն մեր,
Ողբակահելով առ ձեօք, թագաւոր:

Յաւքն հայրենական առ նոսա ժայթքեալ.
Տնանկացեալ, թոպեալ եւ նախատեցեալ,
Ի տար հալածեալ, լըլկեցեալ, սպառեալ,
Մինչ Տէր ոահ զիպման եցոյց, թագաւոր:

Մինչ յայդը եհաս արդ շունչըն մահաբեր,
Խրգեաց, խոցոտեաց անպատրաստ զազդ մեր.
Ի վշտակրութիւնան կարդացին առ Տէր,
Աղօթս առնելով սակս քօ, թագաւոր:

Մնացելոցն փութով այց արար դարձեալ,
Ըստ յեգիպտոսէ եղեն ազատեալ.
Ըստ Բաբելոնին գերեզարձ եղեալ,
Ձեռեղեալ ի խնամս մեծիդ, թագաւոր:

Փորձելով ի բովս եւ ընտիր գտեալ,
Ձի գաստուածապաշտս փրկել կարացեալ.
Ի մարց յիստենէ եղեն սարտուցեալ,
Դարձ նոցա անդրէն առ քեզ, թագաւոր:

Ըստ որում Տարսոնի փողոյն կցորդեալ,
Ընդ նոսա եւ մեք յայն վայր վշտակցեալ,
Բանիւք թէ թղթովք գոմանս թէ սփոփեալ,
Այժմ խնդամք նոքօք առ քեզ, թագաւոր:

Արդ ամենախնամ աչօք քով սրբով,
Ձրեկեալ սիրտ նոցա սփոփես բուժելով.
Ձվէրս նոցա պատել Շամր(տ)ացի գորով,
Տի տէրդ ծառայիցդ բարի, թագաւոր:

Երանի՞ իցէր թէ էաք համայն
Ընդ հովանեաւ մեծի քոյոյ տէրութեան,
Ի փառս Կ ի պատիւ քրիստոնէութեան,
Պարիլ եւ ցնծալ ի լոյսդ, թագաւոր:

Վըջին տունն է.

Երգս ընծայական Բաքովիդ յաղթօղ,
Երջանկիդ փառօք Մըտացդ լուսունօղ,
Ի յօժար հոգւոյ Աղերս քեզ ազգօղ,
Ի թիւս Տեառն ԱՄԻԼ Ռէ ՇԱՀ, թագաւոր:

Ձեռագիր՝ Թ. 1059, 61 բ—65 բ:

37. Վ ե ր տ ա ո ո լ ք ի լ ի ֆ ի ա մ ա -
կ ա ց կ ա մ Գ ր ա ո ա ջ ք :

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Թ. 1059,
Թղ. 3ա—28 բ կը բովանդակէ Երեմիայի
ինքնագիր գրչութեամբ այլ եւ այլ գրառաջ-
ներ, այս ինքն առ այլ եւ այլ անձինս ուղ-
ղուած նամակներու սկզբնաւորութիւններ.
այսպէս՝ Կաթողիկոսի, Եպիսկոպոսի, Առաջ-
նորդի, Փիլիսոփայի, Բաբունւոյ, Բաբունա-
պետի, Եպիսկոպոսի եւ Վարդապետի, Անու-
անի Վանահօր, Վարդապետի իմաստնոյ,
Աբեղայի, Անուանի եւ գլխաւոր Քահանայի,
Սարկաւազի, Իրիցու ազրանի (°), Մուհա-
պէթնամէ, Վեհ եղբօր, Կրօնաւորաց, Իմաս-
տուն մարդոց, Իմաստուն նօտարի, Իմաս-
տուն մանկան, Իշխանի տիկնոջ, Կուսի, Գե-
ղեցիկ կնոջ, Բարեպաշտ եւ մեծ ազգի կնոջ,
Ճանուտէր մարդոյ, Հօր, Խաթրմնայ եղելոյ.
Պարոնի փաշայի, Գլխաւոր մարդոյ, Սիրելի
եւ սիրուն եղբօր, Իմաստնոյ եւ բարեպաշտի,
Պաղի սիրելեաց, Խելահաս մարդոյ, Պա-
տուական ծնողի, Պատուական վարդապետի.
ընդ ամէնը 41 ստանաւոր, որոնց մէկ քանին
թերի մնացած են եւ մէկ քանիներու տանց
կամ տողերու սկզբնատառերը Երեմիայի ա-
նունը կը յօդեն, ինչպէս կը գրէ Մեսրոպ եպ.
Նշանեան:

Այս խումբին տակ պէտք է յիշել Տապա-
նագիրներն եւ Արձանագրութիւնները, զո-
րոնք յօրինած է Երեմիա ոտանաւոր չափով:
Այսպիսիներ կը գտնուին Տարեգրական պատ-
մութեան ձեռագրին մէջ, Երեմիայի ինքնա-
գրութեամբ. զասոնք Սոմալեան կ'անուանէ
«parecchi Epitaffi, Inscrizioni, Cantici, ec.»
(Quadro, 160):

Տապանագիրներէն եւ Արձանագրութիւն-
ներէն հրատարակած է Թորգոմեան՝ քաղե-
լով Տարեգրական պատմութենէն, հետեւ-
եալները.

ա. Տապանագիր մահտեսի Ամբակումի .

Այս է շիրիմըն մահտեսի Ամբակումի . . .

(† 1658, Նոյեմբ. 23): Տողերու սկզբնա-
տառք՝ ԱԻՄէՐԷ, այն է Երեմիա:

Հրտ. Թորգոմեան, էջ 739:

բ. Ի նոյն.

Ամբակումին է այս տապան . . .

Տողերու սկզբնատառք՝ ԱԻՄ(Է)ՐԷ:
 Հրտ. Թորգոմեան, 740:
 Գ. Ի նորակերտ տունն Խօճայ Դաւթի եւ որդւոյ նորա Գրիգոր Զէլէպոյ (1662):

Էին աջոյն պահպանական,
 եւ օրհնութեամբն աստուածական...

Տուներու սկզբնատառք՝ ԷՐԵՄԻԱ:
 Հրտ. Թորգոմեան, 740—741:
 Դ. Տապանադէր Տէր Մինաս նոր նահատակին († 1634, Օգոստ. 10):

Այս է տապան երապոյցի Տէր Մինասին...

Հրտ. Թորգոմեան, 742—743:
 Սկզբնատառք տողերու՝ ԱԻՄԵՐԵ:
 Ե. Վերտառութիւնն ի Շուրջառն, նուրբալ ի Ս. Կարապետ ի Կեսարիա (1664):

Է յիշատակ շուրջառն այս
 ի պատիւ սուրբ պատարագին...

Սկզբնատառք տողերու՝ ԷՐԵՄԻԱՅ:
 Հրտ. Թորգոմեան՝ էջ 743—744:

(Շարունակելի:)

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՕՐՄԷՈՆ ԳՊՐԻ ԼԵՀԱՑԻՈՑ

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂԵՆՈՐՈՒԹԵԱՆ Ի ԼՎՈՎԷ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ, Ի ՀՌՈՍՄ, Ի ՄՈՒՇ ԵՒ ՅԵՐՈՒՍԱԼԷՄ ՅԱՄՍՆ
 1608—1619:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՅՔ Ի ԼԵՀՍ
 (1621—1635)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

(Շարունակութիւն:)

4. ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՓԱՄԲԲ ԵԳԷԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԱԿԱՆ ԾՈՎՈՒՑ

Եւ եկն ի Ստամպոլ վարդապետ մի Մկրտիչ անուամբ Խարբերթցի, աշակերտ Ազարիայ կաթողիկոսին: Նա իմացեալ վասն իմ եթէ զիբ գիտեմ, էտո զիս առ ինքն շրջել ընդ նմա յաշխարհն Բիւթանացոց: Եւ ասաց

8 Հայապատում, Ա., § 133:
 10 Յիշատակարան Աւետարանի:
 5 աշխարհն փութանացոց:

ինձ թէ Մուշ յինէն հինգ աւուր ճանապարհ է, ես զքեզ տանիմ: Վասն այն կամաւորեցայ ես եւ մտի առ նա սպասաւորել եւ շրջիլ ընդ նմա ուր եւ երթիցէ:

Եւ ելեալ ի Ստամպոլայ՝ մտաք ի նաւ. 10 եւ երկրորդ օրն եկաք ի ՄՈՒՍԱՆԻԱՅ, որ է սկելէ. եւ կայր քանի մն տուն հայի. եւ էրէց մի. բայց եկեղեցի չկայր. ի տան միում ժամ ասէին: Եւ կացաք անդ հինգ օր. եւ գնացեալ տեսաք զբաղանին, ուր Յոհանէս աւետարանիչն բաղնէպան էր, եւ Պրոխորոն հրաւառ, որ այժմ մէջիթ է: Եւ Հոռոմ շատ կայր անդ:

Անտի օր ու կէսն ցամքով հասաք ի հին քաղաքն յԵՓԵՍՈՍ որ այժմ կոչի ՊՈՒՌՍԱ. որ էր մեծ եւ լայնանիստ: Կայր անդ երեք- 20 հարիւր տուն հայի. եւ փայտէ ժամատնակ մի եւ հինգ էրէց: Կացաք անդ ամիս մի, զի էր յոյժ ախորժ եւ մրդաչատ եւ բարելի. այգիք եւ բուրաստանք բազում շուրջ գաղաքաւ. եւ երթայր նուազ գետ մի մէջ քաղաքաւ. բայց հաւան դատնաշունչ էր եւ ջուրքն չար եւ հիւանդացուցիչք: Կային ի նմա շինուածք հին եւ եարուք մեծամեծք եւ եկեղեցիք զմպէթայարկ, զոր այլազգիք խլեալ են եւ մէջիթ արարեալ: Եւ կայր մեծ՝ ահագին 30 աղօթանոց մի հին, մեծ վիմօք. զոր ասին թէ դեռ Ներոնի շէնքն է:

Եւ քաղաքն ի դուրս կային գեղեցիկ թաղաւորաշէն զարմանալի մեծամեծ բժշկարար ջերմուկք եւ խաբլուճայք մեծ ծախիւք. եւ ի միջի հաւուպնի, շատրվանք, որ ի բազում տեղաց բխեն ջերմ ջուր եւ առողջարարք: Զի երբ մտնէ առ նա, այլ ոչ կամի ելանել ի հեշտութենէն եւ յառատութենէ ջրոց: Պատեին ամէն չինի է. եւ գետինն սպիտակ մարմար. 40 եւ վերեւն դուպանի մեծամեծ, որպէս եկեղեցեաց. եւ այնպէս բաք եւ ստակ կու պահեն, որ մազ մի չերեւայ: Եւ այլ յառաջ տասն կամ այլ աւելի խաբլուճայք փոքր, զոր մտեալ ի նոսա հեշտացեալ վայելէի մինչ զի մոռանայի զպանդխտութիւնս եւ գնեղութիւնս իմ:

Եւ յայնկոյս քաղաքն էր ՈՂՔՈՍ ԼԵԱՌՆ, զոր ԲԷՇԻՇՏԱՂԻ կոչեն. ուր Եօթնմանկունքն անդ ննջեցին եւ դարձեալ յարեան, զոր դեռ 50 եւս կան գերեզմանք նոցա. եւ ի գլուխն կայ

7 կամաւորեցա: — 8 նայ: — 17 յայժմ: — 19 յայժմ: — 24 բուրաստանք: — 25 բայց: — 26 հիւանդացուցիչք: — 35 խաբլուճայք: — 43 չերեւա: — 46 զպանդխտութիւնս: